

TELEKI PÁL GAZDASÁGFÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGÁNAK BÍRÁLATA

KOCH FERENC

A felszabadulásunk 11. esztendejében rendezett első magyar földrajzi kongresszus visszatekintett azoknak az éveknek földrajzi munkásságára, amelyek folyamán a magyar földrajztudományok a dialektikus és történelmi materializmus útján egyre tisztuló eszmei és módszertani állásfoglalással mind eredményesebben és mind céltudatosabban közelednek a földrajzi törvényszerűségek felismeréséhez és alkalmazásához. Rámutatott azonban a számbavétel egy súlyos, a marxista magyar földrajztudományok egyenesvonalú fejlődését nem kismértékben gátló hiányosságra, nevezetesen arra, hogy mind ez ideig vajmi keveset foglalkoztunk a magyar geográfusok felszabadulás előtti munkásságának marxista értékelésével. Ennek szükségessége pedig nyilvánvaló, hiszen, mint minden tudomány, a földrajztudományok is fejlődésük során többé vagy kevésbé a megelőző fejlődési szakaszok által összehordott anyagra támaszkodnak, illetve azok eszmei és módszertani felépítését vitatva, új ideológiai és metodológiai alapokat teremtve haladnak előre. Felhasználják az elődök munkásságából azt, amit alkalmazni tudnak, elvetik azt, ami az új eszmei-módszertani alap keretébe nem illeszthető be. A földrajztudományokra konkretizálva a fentieket, az a feladatunk, hogy marxista kritika alá bocsássuk a burzsoá magyar földrajz alkotásait és módszereit, hogy azokból a marxista földrajztudományok továbbfejlesztésére felhasználhatókat kiválogassuk. Ugyanakkor azonban éles harcot kell indítanunk a burzsoá geográfiának idealista eszmei állásfoglalása és antidialektikus, metafizikus módszerei ellen. Növeli e harcnak a fontosságát az a körülmény, hogy alkotó geográfusainknak túlnyomó része a burzsoá geográfia szemléletében nevelkedett s tudat alatt is magukban hordozhatják és hordozzák a geográfia burzsoá múltjának számos csökevényét. Könyvtáraink is telve vannak a burzsoá tudományszemléletben megírt, sokszor csak a levitézlett tőkés-feudális rendszer védelmét és igazolását szolgáló munkákkal. Ha pedig kutatásainkban vissza kell nyúlnunk a felszabadulás előtti állapotok vizsgálatára, ami a legtöbbször nemcsak elkerülhetetlen, hanem tudományos szükségszerűség is, nem nélkülözhetjük ezeket a munkákat.

Mindezek a körülmények geográfiánk jelenlegi fejlődési szakaszában, amikor a marxista földrajztudományok legfőbb eszmei és módszertani kérdé-

seiben általánosságban már tisztán látunk, vagy legalábbis kezdünk tisztán látni — azt hiszem, ez a helyesebb megállapítás — mondom, ebben a fejlődési szakaszban elődázhatatlan feladatunk a hazai burzsoá geográfia alkotásainak, vezető egyéniségei munkásságának marxista értékelése. Bulla Béla, Mendöl Tibor, Markos György és személyem tettek már ebben a vonatkozásban egyet s mást, de többnyire csak a burzsoá geográfia általános kritikájának keretében, ami a magyar vonatkozások mélyreható elemzését nem tette lehetővé.

Különösen fontos és időszerű ez a vizsgálat a burzsoá gazdasági földrajzban, mert — amint mindnyájan tudjuk — a marxista s tegyük hozzá egyedül helyes felfogás által a társadalomtudományokhoz sorolt és ennek következtében a marxista politikai gazdaságtan alapjára helyezett gazdasági földrajz összehasonlíthatatlanul élesebben válik el a burzsoá gazdasági földrajztól, mint a mai természeti földrajz burzsoá elődjétől.

*

Első földrajzi kongresszusunk célkitűzései egyikének teszek most eleget, amikor e talán kissé hosszadalmas, de úgy vélem nem haszon nélküli expozíció után rátérek, mint vitaindító előadó Teleki Pál tudományos munkásságának marxista értékelésére. Hogy miért éppen Teleki Pál személyével kapcsolatban indítjuk meg a burzsoá magyar geográfia vizsgálatát, úgy vélem nem szorul bővebb indokolásra. Mindnyájan tudjuk, hogy Teleki Pál volt a tudományos magyar gazdasági földrajznak megalapítója és elindítója. Munkásságának értékelése egyet jelent az egész felszabadulás előtti magyar gazdasági földrajz mérlegre tevésével.

Telekiné a magyar földrajztudományban elfoglalt helyzetét, tudományos munkásságának súlyát csak a geográfia általános fejlődésének és a magyar geográfia sajátos fejlődésének történelmi keretében lehet megítélni. Ezért, de csakis az említett célkitűzésnek megfelelő terjedelemben, előadásom a magyar gazdasági földrajz egyéb irányzatait és más geográfusoknak a munkásságát is számításba veszi, helyesebben: érinti.

A XIX. század elejei magyar geográfiának az a része, amit ma nagyjában a természeti földrajzzal azonosíthatunk, Katona Mihály munkásságában — amint azt Bulla Béla tanulmányában kifejtette — Humboldtot megelőzve már eljutott a hologaeikus földrajzszemlélethez — igaz, hogy nem sok hatással földrajztudományunk további alakulására. Ugyanakkor a geográfiának anyag-szerűen az a része, amelyet ma a gazdasági földrajzhoz sorolunk, az akkori államismének nevezhető országleírásokban húzódott meg (Vályi, Csaplovics stb.), történelmi események, topográfiai és etnográfia ismertetések, genealógiai adatok és a legkülönbébb kuriozitások tudománytalan, zagyva tömkelegében. Nem sokat javult az államismék színvonala, csupán statisztikai értelemben gazdagodott Keleti Károly és Fényes Elek munkáiban.

1870-ben foglalja el Hunfalvy János a hazai földrajztudománynak első

egyetemi tanszékét. Vele megindul a hazai földrajz egyetemi színvonalú tudományos művelése. Hunfalvy földrajzi koncepciója természeti vonatkozásban Humboldt szintetikus, egyetemes földtudományára épül fel, emellett erősen hatott rá az oknyomozóan összehasonlító Peschel. A mi vonatkozásunkban ennél lényegesebb annak a megállapítása, hogy Hunfalvy a Föld és ember viszonyában Ritter követőjének bizonyult s a földrajz központi feladatául a természet és az emberi történelem kölcsönhatásának vizsgálatát tűzte ki. Ez a kölcsönhatás, amely valójában inkább egyoldalúan, nevezetesen a természetnek a népek történelmére gyakorolt hatásában jutott kifejezésre, erősen teleológikus jellegű volt s ennek megfelelően a Földet az emberiségnek az isteni bölcsesség által elrendelt nevelőházának tekintette. Ez a fideista felfogás nyilvánvalóan, amint arra Mendöl Tibor is utal (Bevezetés a földrajzba), rokon Herdernek történelmi humanizmusával, amely szerint a történelem az emberiség fokozatos nevelődése a humanizmusra. Éppen Teleki mutatott rá „A földrajzi gondolat története” c. munkájában arra, hogy a földrajzi humanizmussal a ritteriánus iskola a geográfiai fatalizmus útját egyengette. Úgy vélem, Teleki helyesen sejti, hogy Rittert teleológikus szemléletének kialakításában nagymértékben befolyásolta a XIX. sz. elejei német objektív idealizmus legismertebb képviselőjének, Friedrich Wilhelm Schellingnek tanítása is. Szerencsére Hunfalvy teleológikus idealizmusa nem tudott gyökeret verni a földrajztudományos életben, de az iskolai földrajzban sokáig fenntartotta magát.

Hunfalvy után id. Lóczy Lajos következik az egyetemi földrajzi tanszékén s vele a magyar földrajztudományban megindul a magyar geográfia természettudományos alapra való helyezése az oknyomozó richthofeni geológiai morfológizálás irányába. A földrajz gazdasági vonatkozású kérdései alacsony, minden tudományos alapot nélkülöző színvonalon tárgyalva, az országhismertetésekben és a külföldi útirajzokban húzódkodtak meg.

Lóczy utóda a budapesti egyetem földrajzi tanszékén Czirbusz Géza lett. A természeti földrajz művelése a vidéki egyetemek tanszékeire szorult vissza. Ugyanakkor Czirbusszal első ízben nyert katedrát a hazai emberföldrajz. Földrajzi felfogásában a ritteri teleologizmusnak és a ratzeli emberföldrajznak eszméi zavarosan keveredtek össze. Felfigyelt a földrajznak társadalmi vonatkozásaira is, van néhány helyes meglátása, mint amilyen pl. az, hogy a tőkés országokban a bankok, spekulánsok a földművelésre is rávetették magukat s elaprózott telkek, élelmicikkek összevásárlásával teszik tönkre a földműveseket. Másrészt azonban megdöbbenő közgazdaságtani naivitásról, mondhatnánk tudatlanságról tesz tanúságot. A kapitalizmus rombolásai ellen azt javasolta, hogy térjünk vissza a fiziokratizmusra. A gyarmatok osztályozása során a következőket írta: „a kulturizáló gyarmatokon a lakosság munkára való szoktatása a fő... Indiában a 300 millió színest 100 000 angol idomítja gazdasági munkára.” Egyik megállapításához sem kell kommentár.

Idáig a burzsoá tudomány szemlélet szerint három ágra tagozódó anthropogeográfiából nálunk inkább csak a településföldrajz nyert polgárjogot. Az anthropogeográfia másik két ága: a gazdasági és a közlekedési földrajz csipkerózsika álmát aludta, eltekintve néhány alacsony, a régi államisme színvonalát alig meghaladó tanulmánytól. Hazánk gazdaságának kapitalizálódása, amely különös jelentőséget nyert a századforduló után, amikor az imperializmus hullámai eljutottak hozzánk is, a termelésnek nagyarányú fokozódását vonta maga után, de ugyanakkor egyre élesebben jelentkeztek a monopolkapitalizmus ellentmondásainak következményei. Súlyosbították a helyzetet a mezőgazdaságnak a feudalizmusból fennmaradt csökevényei. A mezőgazdasági termelés az amerikai és az orosz gabona versenye következtében súlyos és permanens értékesítési válsággal küzdött. A szegényparaszságot a városi és falusi burzsoázia által való fokozódó kizsákmányolás a tönk szélére juttatta. Egyre nőtt a kivándorlók és az agrárproletárok száma. A fináncetöke magához ragadta a gyáripari termelést s a nagyobb profit érdekében fokozta a munkaintenzitást. Az osztrák verseny és a parasztság elszegényesedésével egyre szűkülő belső piac csökkenő felvevőképessége a külső piacok, főleg a Balkán országai felé irányította az ipari kivitelt. Mindezek a körülmények az uralkodó osztály részéről új igényt támasztottak a földrajztudománnyal szemben, nevezetesen az antropogeográfián belül a gazdasági földrajznak az eddiginél nagyobb mérvű és magasabb színvonalú kifejlesztését. Ez az igény kettős feladatot tűzött a kialakuló gazdaságföldrajz elé. Az egyiknek értelmében a gazdasági földrajznak „tudományosan” igazolnia kellett azt, hogy a dolgozó néptömegek elnyomorodása nem a kapitalizmus térhódítására, hanem a természeti tényezőknek a nyugati országokénál „mostohább” mivoltára vezethető vissza. A hazai kapitalizmus védelme mellett, adott fejlődési szakaszban, fontosabb volt azonban a másik feladat. Ez abban állott, hogy a gazdasági földrajznak is be kellett állnia a hazai ipari tőke piacszerző törekvéseinek szolgálatába, s ugyanakkor tudományosan igazolnia kellett azt, hogy az uralkodó osztály imperialista törekvései a dolgozó nép javát szolgálják.

1913-ban megalakul a Magyar Földrajzi Társaság gazdaságföldrajzi szakosztálya. Havas Rezső, a szakosztály elnöke megnyitó beszédében kiemeli a gazdasági földrajz fontosságát a külkereskedelem és a gazdasági expanzió szempontjából. Ki kell szorítanunk — úgymond — a nyugati Balkánról az olaszokat s meg kell teremtenünk a gazdasági hegemoniát a Balkánon. Néhány évvel később Kemény György Szerbia gazdasági viszonyait ismertető cikkének zárófejezetében a következőket írja: „Láttuk, milyen értékes terület jutott birtokunkba Szerbia meghódításával, megismertük ezen ország gazdasági erejét s most rajtunk a sor, hogy azokat javunkra fordítsuk”.

A Földrajzi Társaság gazdaságföldrajzi szakosztályát Havas Rezső Teleki Pállal együttműködve hívja életre. Teleki, miután néhány évvel ezt megelőzően térképtörténeti kutatásokkal foglalkozik — méltatásukra később térek vissza

—, most jelentkezik a magyar földrajztudományos életben mint gazdasági geográfus. A szakosztály alakuló ülésén tartott beszédében hazánkban elsőnek fejti ki a gazdasági földrajz elvi és módszertani alapjait s jelöli ki feladatait s megállapítja azt, hogy „tudományos munkánkkal szolgálni kívánjuk hazánk anyagi megerősödését és expanzióját”.

*

Teleki Pál tudományos munkásságának értékelése nem nélkülözheti *tudományos és politikai pályafutásának* ismertetését, bármily szűk keretben is történjék ez, tudományos fejlődésének a legfontosabb állomásaira szorítkozva. 1879-ben született. Családja, a gróf széki Telekiek, egyike volt a tudományokat és irodalmat pártoló, Erdély történelmi és politikai életében nemzedékeken át nagy szerepet játszó főnemesi családoknak. Földbirtokos-főnemesi, politikus családból való származása, továbbá későbbi összeköttetései a banktőkével kora uralkodó osztályának vezető rétegéhez kapcsolták. Fiatalon, húszegynéhány éves korában országgyűlési képviselő lett. Ettől kezdve élete látszólag megoszlott a tudomány és politika között, valójában azonban tudomány és politika szorosan egybekapcsolódott nála. Tudományos működésével szolgált a tőkés-feudális rendszer politikai érdekeit. Politikai és társadalmi beállítottsága pedig megakadályozta, hogy tudományos koncepcióját a tőkés rendszer érdekeinek megsértésével fejlessze ki. Erre vonatkozóan legyen szabad egy konkrét példával szolgánom. Teleki Pál maga volt az, aki — s ez jelentős érdeme — a gazdaságföldrajzi kutatásba bevezette a társadalmi tényezők vizsgálatát. Ezzel azonban egy olyan utat nyitott meg tanítványai számára, amely az akkori tőkés-nagybirtokos rendszer számára éppen nemkívánatos irány felé haladt. A fiatal gazdaságföldrajzos nemzedék rádöbbsen ugyanis a nagybirtok és a banktőke népellenes pusztításaira és csatlakozott a 30-as években kialakult falukutató mozgalomhoz, amelynek egyik mozgatócsoportja lett. Ez a mozgalom kétségtelenül narodnyik szellemű volt, de az akkori viszonyok közötti haladó jellegét nem vonhatjuk kétségbe. Nos, 1938-ban Teleki tanítványainak egy része, a Táj- és Népkutató Központ keretében Teleki Pál égisze alatt az akkori Károlyi palotában kiállítást rendezett a tatai járásban és egyebütt végzett „szociográfiai” kutatásairól. A kiállított térképanyag leplezetlenül tárta fel az Eszterházyak és Chorinék hatalmától fojtogatott parasztságnak sivár és reménytelen helyzetét. Az uralkodó osztály felfigyelt a kiállítás nagy látogatottságára. Ez odavezetett, hogy Teleki Pál mint miniszter és politikus betiltatta azt a kiállítást, amelyet Teleki Pál, a professzor, megnyitott. Tudományos iskolázottsága igen széleskörű volt, egyszerre hallgatott jogot és földrajzot, vendéghallgatója volt a magyaróvári mezőgazdasági akadémiának. Sokoldalú képzettsége nagy segítséget nyújtott számára szintetikus kutatómódszerének kiépítésében. A geográfiában id. Lóczy

Lajos volt a professzora, s két esztendeig gyakornokoskodott is mellette. A földrajzi jelenségek kauzális kapcsolatainak, törvényszerűségeinek kivizsgálására való törekvést nem kis mértékben Lóczy oknyomozó geográfiai methodusa fejleszthette ki Telekiben. Lóczy természeti földrajzos volt, tanítása hozzásegítette Telekit a természeti tényezők prioritásán alapuló burzsoá földrajzi szemléletének kialakításához. Teleki földrajzi pályafutásának eme első éveit egybeestek a Föld első imperialista felosztásának záróperiódusával. A gyarmatokon a tőkeexport bányákat, ipari üzemeket, vasutakat, ültetvényeket teremtett. Ehhez szükséges volt a gyarmati országok kartográfiai feltárása a felfedező utazások térképanyagának felhasználásával. Világszerte megnőtt az érdeklődés a térkép-történet iránt. Ez az érdeklődés Telekit is magával ragadta. Több kisebb térképtörténeti tanulmánya után 1909-ben megjelent az „Atlasz a japáni szigetek kartográfiájának történetéhez” című hatalmas munkája, amelyet a tudományos világ nagy elismeréssel fogadott. 1911-ben a Société de Géographie de Paris Telekit atlaszáért a Jomard-díjjal tüntette ki. A kartográfiai való kapcsolatai nem szakadtak meg a későbbiekben sem. Ő keltette új életre és irányította tudományosan a Földrajzi Intézet részvénytársaságot, a hazai polgári térképészetnek sokáig egyetlen üzemét. Teleki vezette a trianoni békeszerződés előkészítésében a térképészeti munkálatokat. Sokat foglalkozott a gazdaságföldrajzi térképezés problémáival is. Ugyanebben az esztendőben a Magyar Földrajzi Társaság főtitkára lett s ezt a tisztelet több mint egy évtizeden át viselte. Nagy jelentőségű állomást jelentett tudományos fejlődésében a newyorki Amerikai Földrajzi Társaság jubiláris transzkontinentális utazásán Cholnoky Jenővel együtt való részvétele. Itt ismerte meg Teleki közvetlen szemléletből az Egyesült Államok nagyüzemi tőkés mezőgazdaságát és iparát, továbbá a gazdasági életnek úgyszólván minden tradicionális megkötöttség nélküli kialakulását, amelyben éppen ezért, a történelmi múlt által el nem homályosítva élesen jelentkeznek a természeti tényezők. De ugyanakkor bontakozik ki előtte az USA monopolitőkéjének irányító szerepe a gazdasági életben. Ezen az útvonalon érlelődött meg Teleki Pálban a gazdasági geográfus. Hazatérve 1913-ban Havas Rezsővel karöltve megszervezi a Magyar Földrajzi Társaság gazdaságföldrajzi szakosztályát. Az első világháború előtti időszak a burzsoá földrajztudomány válságos és forrongó időszaka: a tárgyát hovatovább elvesztő, önállósuló résztudományokká szétbomló természeti földrajznak s a településföldrajz és a gazdasági földrajz tétova, még utakat kereső kibontakozásának, eszmei és methodikai problémákon vívódó korszaka. A geográfia eme Sturm und Drang periódusában, az első világháború derekán született meg Teleki Pálnak „A földrajzi gondolat története” c. munkája, a „legtelekibb” mű, amelyre mint a hazai polgári földrajztudomány alapvető eszmei és módszertani munkájára a továbbiakban még többször visszatérünk. 1919-ben osztályhelyzete az ellenforradalom oldalára állította. Ettől kezdve Teleki egyik vezető férfia a Horthy-korszak népellenes, reakciós politikájának és tudományos

irányítója a Horthy-rendszer sovinszta-revizionista törekvéseinek. Nagy munkát végzett, mint fődelegátus, a béketárgyalásokon. Ebből az időszakból származik a „Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján” címet viselő térképe, a világszerte ismert „carte rouge”, amely irányzatos, de szellemes megoldása a néprajzi és népsűrűségi ábrázolás kombinációjának. 1921-ben foglalta el a Közgazdaságtudományi Egyetem földrajzi tanszékét, amely hamarosan a felszabadulás előtti magyar gazdasági földrajznak bölcsője lett. Népes és termékeny iskolát teremtett, amelynek köréből került ki mai idősebb gazdaságföldrajzi generációknak zöme. Több mint másfél évtizeden át nem igen szerepelt a politika nyílt porondján. Mindamellett mint képviselőnek, majd felsőházi tagnak a politikával való kapcsolatai nem szűntek meg, politikai elgondolásainak súlya eme időszakban is lényegesen nagyobb volt, mint azt viselt funkciói sejtetnének. Mégis életének eme viszonylagosan politikamentes időszakában bontakozott ki legteljesebben tudományos alkotómunkássága: Amerika gazdasági földrajza, *The Evolution of Hungary*, Európáról és Magyarországról, a gazdasági élet földrajzi alapjai c. standard munkája a termékei ennek az időszaknak. Éveken át dolgoztunk közösen egy nagyszabású munkán, amely a mezőgazdaság intenzifikációját volt hivatva földrajzilag feltárni a Thünen-féle elv alapján. Sokfelé utazott Európában, elkerült újra az Amerikai Egyesült Államokba, s járt mint népszövetségi megbízott Mezopotámiában is. Ezekben az években formálódott ki benne véglegesen, Vidal de la Blache „paysage” iskolájának hatása alatt az az eszme, hogy a földrajz tulajdonképpen tájföldrajz. Az amerikai gazdasági földrajz közgazdasági beállítottsága figyelmét egyre jobban a közgazdasági tényezők felé irányította. De nem annyira az amerikai „üzemi” közgazdászok munkássága kötötte őt le, hanem inkább a katedraszocializmus iskolájához közelálló Werner Sombart és a saját földrajzi biologizmusát, valamint geopolitikai eszméit tápláló Spencer-féle szociáldarwinizmus. A revízióért folytatott tudományos és politikai harca egyre közelebb sodorta őt a fasiszta imperializmust szolgáló német politikai földrajzhoz és geopolitikához. Ebben az időszakban alapította meg a Szociográfiai Intézetet (1926), az Államtudományi Intézetet (1927) és a Táj- és Népkutató Intézetet (1938), amelyeket a nacionalista-revizionista politika tudományos bázisaivá épített ki. Ugyanakkor mint az Ősztöndíj Tanács és a Közoktatási Tanács elnöke, az Eötvös Kollégium és a Collegium Hungaricumok kuratoriumának elnöke kezében tartotta nemcsak a geográfia, hanem az egész hazai tudományos élet irányítását. 1938-ban újra bekapcsolódott a nyílt politikai életbe. Előbb kultuszminiszter lett, majd 1939-ben miniszterelnökként állt az akkori magyar kormányzat élére, a német és olasz fasiszmus teljes kibontakozásának és a második világháború kezdetének időszakában. Ebben az időszakban földrajzzal már nem igen foglalkozott. Előadásaiiban, írásaiban a földrajz csak politikai elgondolásainak, törekvéseinek tudományos aláfestését szolgálta. Reakciós és revizionista politikai beállítottsága elkerül-

hetetlenül a fasizmus felé sodorta. A fasizmus szolgálatában, éppen a nemzet legsorsdöntőbb éveiben, végzetes politikai tévedéseket követett el. Élete utolsó napjaiban rá is kellett erre döbbsennie, de már akkor más kivezető utat nem tudott találni, mint az öngyilkosságot.

Tudományos munkáit és előadásait a problémáknak filozófikus mélységű és sokoldalú meglátása és tudatos, következetes szelektálása jellemzi. Bármely földrajzi kérdés tárgyalásánál kitűnő érzékkel emelte ki a lényegét és a jellemzőt. Semmitől sem irtózott jobban, mint a sematikus skatulyázástól, az enciklopédikus tárgyalástól. Ezért munkái és előadásai a maguk eredeti, sohasem sablonos gondolatmenetükkel magukkal ragadták az olvasót és hallgatót, annak ellenére, hogy előadásmodora elég nehézkes volt s könyvei sem tartoznak a könnyű olvasmányokhoz. Bátran, merészen és gondolatkeltően vetette fel a problémákat. Előadásai főcéljául, a saját szavai szerint is, mindig azt tekintette, hogy „gondolkodni tanítsanak”. Ezzel függ össze az, hogy alig van geográfus, akinél a metodológia akkora súlyt kapna, mint nála. Legtöbb munkájának értékét nem a tényanyag, hanem a módszer adja meg.

Hallgatóihoz, tanítványaihoz és munkatársaihoz való viszonyát a munkájuk iránti meleg érdeklődés és segítő készség jellemezte.

Mindezek olyan emberi tulajdonságok voltak, amelyek nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Teleki olyan nagyszámú, a földrajz legkülönbébb ágaiban specializálódott tanítványi gárdát és iskolát teremtett.

*

Ha most a továbbiakban áttérek Teleki munkásságának értékelésére, úgy vélem nem vezetne a kívánt cél elérésére s nem adna áttekinthető képet Teleki földrajzi szemléletéről munkáinak egymásutáni mérlegelése. Helyesebb és főként célravezetőbb utat választok, ha a következőkben a földrajz egyes kategóriáiról, centrális kérdéseiről vallott és munkáiban konkrétan kifejezésre jutott álláspontját, felfogását analizálok.

Megkönnyíti ezt az a körülmény, hogy — eltekintve térképtörténeti kutatásaitól — magának Telekinek a földrajzi munkássága is azzal indult meg — s itt a földrajzi gondolat történetéről írt művére célzok —, hogy kísérletet tegyen a földrajztudomány eszmei és módszertani kérdéseinek tisztázására s későbbi működése folyamán is sokat foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Erre a munkára valóban nagy szükség volt. A XX. század elejének polgári földrajztudománya a legteljesebb zűrzavar és ellentmondás képét mutatta eszmei és módszertani vonatkozásban. Különösen fennállott ez a helyzet a kibontakozó hazai emberföldrajzban.

Markos György Engelsnek Schmidthez írt levele alapján a tudomány fejlődése szempontjából mint meghatározó tényezőt emeli ki annak a szükségességét, hogy a tudomány anyagát rendezve, belső logikáját kiépítse, ellentmondó állításait kiküszöbölje. Érdekes, hogy Teleki, amint az előbb utaltam rá, maga

is meglátta ennek szükségességét, mégpedig minden valószínűség szerint anélkül, hogy Engels levelét ismerte volna. Egyébként is feltűnő nála, aki pedig igen széleskörű, a társadalomtudományokat és a filozófiát is felölelő olvasottsággal rendelkezett, nem ismerte a tudományos szocializmus alkotásait, vagy ha ismerte is azokat, sohasem hivatkozott rájuk, nem alkalmazta őket földrajzi koncepciójának megalkotásában. Ez nyilvánvalóan osztályához való tartozására vezethető vissza. Még egyre kell felfigyelnünk Telekinek a földrajzi gondolat történetéről írt munkájával kapcsolatban. Pozitíven kell nála értékelnünk, hogy ezt a munkáját tudományos pályájának a legkezdetén írta, tisztában volt tehát azzal, hogy alkotó módon, tudományos színvonalon csak akkor kezdhünk a geográfia műveléséhez, ha előbb tisztázzuk tudományunk centrális eszmei és módszertani kérdéseit. Ez tanulság számunkra is!

Teleki kiterjedt eszmei és metodológiai munkássága, a konkrét földrajzi problémáknak mindenkori ideológiai és metodológiai aláfestése sem teszi könnyűvé számunkra munkásságának marxista értékelését. Ennek oka az, amint erre már többen (Bulla, Markos, Mendöl, Koch) rámutattak, hogy a burzsoá geográfiát éppen az jellemzi, hogy nincs egységes eszmei alapja. Az idealizmus, sőt még a premarxista materializmus legkülönbözőbb formái jelentkeznek benne. A polgári geográfusok eszmei állásfoglalása a legtöbbször ingadozó és homályos. A módszerben és a módszerek értékelésében, alkalmazásában sem foglalnak el azonos álláspontot. Ez Telekire nézve is fennáll, különösen, ami az eszmei felépítettségét illeti, amely általánosságban idealista, bár materialista elgondolások is kimutathatók benne. A módszert illetően már pozitívabb a kép s bár ez sem nélkülözi a metafizikus jellemvonásokat, de sok benne a dialektikus elem. Vessük fel elsőnek azt a kérdést, hogy *mi az ami ismeretelméletileg idealistává teszi a polgári geográfia szemléletét* s hogyan viszonyul ehhez a kérdéshez Teleki. Ebben a vonatkozásban a polgári geográfusok véleményében kisebb-nagyobb árnyalati különbségek kimutathatók ugyan, de a lényegét illetően magukévá teszik a polgári geográfia fő ideológiájának, Hettnernek a koncepcióját. Hettner szerint a földrajz a „dinglich erfüllter Raum”-mal, vagyis a dolgokkal kitöltött térrel foglalkozó tudomány, tehát chorologikus vagyis tértudomány, szemben az idő kategóriájával dolgozó kronológikus tudományokkal. Mi teszi ezt a felfogást idealisztikussá. Elsőnek az, hogy Hettner és vele együtt a polgári geográfusok legtöbbször a teret Kantnak az agnoszticizmus felé vezető szubjektív idealizmusa, vagy ahogyan maga Kant nevezi, transzcendentális esztétikája értelmében fogja fel. Eszerint a tér tudatunk apriorikus terméke és mint ilyen szubjektív jellegű. Hettner a földrajztudományra, mint tértudományra alkalmazva a tér idealisztikus felfogását, arra a következtetésre jut, hogy a földfelszín térségét összetevő tájak nem objektív valóságok, hanem csupán szubjektív megismerésformák. A táj a gondolkodás szüleménye, a valóságban nem létezik, nem is ismerhető meg. Ha ennek ellenére a polgári geográfus tájak szerint vizsgálja a földfelszíni tért, azt kizárólag azért teszi, mert csak ez ad lehetőséget

a földrajzi megismerés térbeli elhelyezésére, a táj csak munkahipotézis a számára.

Leszögezni kívánom, hogy a földrajznak, különösen Richthofen óta hangsúlyozott chorológiai jellege egymagában még nem jelent idealista állásfoglalást, mint arra a szovjet geográfiának ún. moszkvai iskolája utal. Idealistává az teszi ezt a koncepciót, hogy a teret a tudat, a gondolkodás apriorikus termékének tartja s következőleg kétségbevonja a táj objektív valóságát és megismerhetőségét. Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy a térbeliség, a chorológiai jelleg egymaga nem alkalmas arra, hogy egy tudományos rendszertant építsünk reá, annál is inkább, mert a térbeliség nem csupán a földrajz kizárólagos, de emellett nem is egyedüli és meghatározó vonása.

Teleki felfogása főként tudományos pályájának kezdetén haladóbb, mint Hettneré és követőié: a tájat realitásnak és megismerhetőnek tartja. Ezt a materialista felfogását azonban elhomályosítja az, hogy a fajt misztikus elképzelésben a táj egyik, nem is jelentéktelen alkotó tényezőjévé lépteti elő. A következőket írja: „...az élőlény a maga tömegével geográfiai faktor. Nem mint halandó egyed, hanem mint az életet megőrző életegység, mint faj érvényesül a földfelszín életében, a tájban.” Ez az idealisztikus vonás, amely egyik kezdeti munkájában, a „Táj és faj”-ban nyilvánult meg, idők folyamán tovább erősödik benne és a lélek misztikus fogalmával gazdagodik. A Közgazdasági Enciklopédiában a következőket írja: „Felismerjük, hogy a gondolat, a lélek földrajzi tényező, alakítója a földfelszín életének csakúgy, mint a víz, növényzet, talaj, kémiai folyamatok, a kőzet, a domborzat, a klíma...” A misztikus elem földrajzi felfogásában nem szűnik meg tovább burjánzani, elfojtva korábbi koncepciójának materialista elemeit. „Szent István birodalma 1941-ben” c. tanulmányában a Kárpát-medence táj egységét fenntartó tényezőjének lépteti elő a „szentistváni” gondolatot. „Életforma ez — úgymond — de nem anyagi életforma, hanem lelki életforma és gondolat”. Amint szokott lenni, a tanítványok messzebb mennek, mint mesterük. Hantos Gyula „Magyar tájak — magyar kiválóságok” c. tanulmányában tájlélekről ír s keresi a táj és a szellem kapcsolatát. Fodor Ferencnél, aki ugyan nem nevezhető tanítványának, de Teleki közvetlen környezetéhez tartozott, az abszolút idealizmus fideista frázisokban virágzott ki. A „szentistváni” állam földrajzi keretének, a Kárpát-medencének megalkotását isteni gondolathoz fűzi (Gróf Teleki Pál emlékezete), egy másik tanulmányában (Erdély földrajza) pedig isten kezével rakatja fel a Kárpátokat.

Hettner és a burzsoá geográfia chorológikus koncepciójában az idealizmust nemcsak a térnek, hanem az időnek idealisztikus felfogása is fémjelzi. Először is a térhez hasonlóan az időt is a tudat apriorikus megismerésformájának tartja. Másodszor az idő kategóriájával dolgozó tudományoknak a földrajztól elkülönített módon a kronológikus tudományok csoportjába való sorolásával elválasztja a földrajzban a teret és időt, pedig azok az anyag létezésének

egymástól elkülöníthetetlen alapformái, az anyag mozgási formái. Megtévesztő volna azt állítani, mintha Teleki geográfiai alkotásaiban az idő kategóriáját a marxista materialista filozófia szellemében kezelte volna. Teleki az idő, a történet filozófiai felfogását illetően Rickertre és Windelbandra támaszkodott, akik a neokantianizmus ún. freiburgi iskoláját képviselték s ebben a minőségükben még a kanti filozófia sovány materialista elemeit is kétségbe vonták. Annyi azonban bizonyos, hogy Teleki genetikus tárgyalásmódjával a földrajzi jelenségeket, a tájban való megnyilvánulásukat mindig az időbeli fejlődés tükrében vizsgálta. Ezt mint vezető principiumot állandóan hangsúlyozta és gyakorolta. Előadásainak, írásainak vonzó elevensége nem kis mértékben erre vezethető vissza.

A földrajz előbb vázolt chronológikus jellegének kérdéséhez a legszorosabban kapcsolódik a burzsoá geográfia alapvető principiuma; *a földrajztudomány egysége*. Eszerint csak egy földrajztudomány van, a fizikai (természeti) földrajz és az emberföldrajz s ezeknek további tagolódásai csak részei az egésznek. Létrejöttüket nem kis mértékben a földrajztudomány óriási területi és anyagi kiterjedésének köszönhetik, ami lehetetlenné teszi azt, hogy egy ember a geográfiát teljes egészében alkotó módon művelhesse. Ami azután ezeket a rész tudományokat összekapcsolja, az nem volna más, mint valamennyinek chorológiai jellege. A polgári geográfia urista koncepciójának kialakulása annál is különösebb, mert a földrajz történetében végig vonul, amint erre éppen Teleki Pál is nyomatékosan figyelmeztet, a dualisztikus fejlődés. Hol a természet, hol pedig az ember (a mi felfogásunk szerint a társadalom) került a földrajzi szemlélet előterébe. Teleki — véleményem szerint helyes — magyarázatát adja ennek a jelenségnek, amikor ezt a társadalmi fejlődéssel hozza kapcsolatba. Teleki helyesen látta meg azt is, hogy a földrajzi dualizmus kialakulása a tudományok módszertani változásának ritmusaival is kapcsolatban van. A tudományok, s így a földrajztudomány fejlődésében is egymást váltották koronként az analízis és a szintézis módszerei. Az analitikus kutatások korszakában megerősödött a dualizmus, sőt ezen túlmenően jelentkezett a földrajz rész tudományainak önálló tudományként való leszakadása a földrajzról. A szintézis időszaka viszont az egység koncepciójának kifejlődését segítette elő. A polgári földrajztudománynak ez a történelmileg kialakult dualizmusa csak a mai tájföldrajz szintézisében oldódott fel, amint azt Bulla Béla meggyőzően kifejtette.

Milyen vonatkozásban állnak a mondottak Teleki Pál munkásságával és földrajzi felfogásával? Teleki a földrajzi gondolat történetéről írt munkájában nemcsak végigkísérte és analizálta a földrajzi dualizmusnak az egységes földrajzi szemléletében való feloldását, hanem működésével ezt a folyamatot a magyar geográfiában is elősegítette. A földrajz nála is tájföldrajz.

Teleki *tájszemlélete* földrajzi koncepciójának legkifejezőbb és egyik legpozitívebben értékelhető megnyilvánulása. De nem minden munkájában jut tisztán kifejezésre. Azokban a már említett írásaiban, amelyeket politikai alka-

lom szült, vagy politikai célzatúak, elhomályosodnak egészséges földrajzi meg-látásai s egybekeverednek misztikus fogalmakkal. Ha Telekinek a tájról alkotott, misztikus beszövésektől viszonylag legmentesebb szemléletét meg akarjuk ismerni, olvassuk el élete legnagyobb munkájának „A gazdasági élet földrajzi alapjai”-nak a tájról szóló fejezetét. Véleményem szerint ebben a kis tanul-mányban ismerjük meg leginkább Telekit. A problémáknak világos felvetése és logikus kifejtése, mondatainak költői elevensége, gondolatainak gazdagsága és legfőképpen kauzális és szintetikus módszerének ragyogó alkalmazása gazdaság-földrajzi irodalmunk gyöngyszemévé avatják — mai szemmel nézve is — ezt a tanulmányt. „A táj — úgymond — a földfelszíni élet természettől való szin-tézise... a föld egy bizonyos területén. A földön, mint az egész világegyetemben, nincs megállás, minden él és változik. A földön minden egyéni, sem térben, sem időben vissza nem térő. Alföldi táj ezer és ezer van a világon, de kecskeméti vagy szegedi táj csak egy... Ha a tájak egyéniségek, individuumok is, a föld nincs belőlük sakktáblaszerűen összetéve. A tájak csak ritka esetben határoltak egé-szen élesen, rendszeren átmenetek vannak köztük, legtöbbször észrevétlenül olvadnak egymásba.” Az ember a természeti faktorok hatásait átalakítja és azok részben az ember munkáján keresztül új módokon, új hatásokkal érvénye-sülnek a táj életében. Mindezek olyan megállapítások, amelyeket a marxista geográfia is magáévá tehet. Instrukatív a tájtényezőik domináns jellegének a megállapítása is. Tudomásom szerint Teleki a világirodalomban eddig egyedül-állóan tett kísérletet az Alföld példáján keresztül arra, hogy különböző tájal-kotó tényezők határainak a feltüntetésével a tájat kartográfiailag elkülönítse környezetétől és a tájnak a magját, amelyben a táj karakterét megadó tényezők együttesen jelentkeznek, kartográfiailag is kimutassa. Érdekes, hogy Teleki, a gazdasági geográfus a tájat, még kultúrtájfokon is, természeti földrajzi kate-góriának tartja, ami szintén megegyezik mai, mondhatnám legfrissebb felfo-gásunkkal.

A polgári geográfia unizmusáról tértünk ki a tájra. Visszakanyarodva az előbbi problémához, le kell rögzítenünk, hogy Teleki híve volt a földrajz egy-séges voltának s nála a gazdasági földrajz vagy a településföldrajz önálló tudomá-ny volta fel sem merült. Ez abban leli magyarázatát, hogy — amint ez fen-tebb vázolt tájszemléletből is kitűnik — Teleki mindvégig a természeti tényezők prioritása mellett foglalt állást. Ennek indítékairól később lesz szó.

A polgári földrajz évszázados kialakulása folyamán nem kis, ma sem meg-oldott — de nem is megoldható — problémát jelentett, illetve jelent az *egységes földrajztudomány tárgyköre és a tudományok rendszerében elfoglalt helyzete*. Vizsgálgjuk meg ezt a kérdést önmagában és Teleki Pál felfogásában. Mi az egységes földrajztudomány tárgya? Humboldt földrajza egyetemes földtudomány. Ritter a földrajz tárgyát a természet és a történelem kölcsönhatásainak vizsgá-latában találja meg, Richthofen szerint a földrajz a földszínnel oknyomozó tudománya, Ratzel a Föld és ember, illetve a földrajzi környezet és a társadalom

összefüggéseit jelöli ki a geográfus kutatásainak tárgyául. A modern polgári földrajz unista szellemét Richthofenre visszatérve Hettner építette ki. Ismertett chorológiai felosztása alapján a térségbe, földrajzi vonatkozásban a földfelszínhez tartozik nemcsak a természet, hanem az ember is a maga gazdaságával. A földrajz tárgya tehát a földfelszín, célja pedig a földfelszín összetevő, a természeti és emberi eredetű tényezők kölcsönhatásaként kialakult tájak magyarázata. Telekinek a felfogása és meghatározása, amely szerint a földrajz a földfelszíni élet fiziológiája, mindenesetre jobb, mint Hettneré. Az utóbbi statikus jellegével szemben Teleki beleviszi a tárgyi meghatározásba a fejlődést, bár ugyanakkor alátámasztja a földrajzi biologizmus kialakulását, mint ahogyan ez, amint a továbbiakban látni fogjuk, meg is nyilvánul nála.

Ritter óta jelentkezett erőteljesebben az a felfogás, hogy a földrajz kapcsolattudomány a természettudományok és történelem között. Hettner is ezen a nézeten van, bár ez nehezen egyeztethető össze a földrajzról, mint tértudományról vallott nézetével. Teleki egy lépéssel közeledik felfogásunkhoz, amikor a földrajzot a természet-, történet- és társadalomtudományok közé helyezi. Idealista szemlélete azonban nem engedi meg, hogy ennél tovább menjen és leválassza a természeti földrajzról a társadalomtudományokhoz tartozó gazdasági földrajzot.

*

Az eddigiekben Telekinek az egységes földrajz keretében felmerült eszmei csúcsproblémával szemben elfoglalt álláspontját igyekeztünk megvilágítani a marxizmus—leninizmus nézőszögéből. Teleki gazdasági geográfus volt. Számunkra ezért különös súlyt kap annak a felvetése, *milyen eszmei alapokra építette fel Teleki gazdaságföldrajzi koncepcióját* és hogyan értékeljük felfogását a dialektikus és történelmi materializmus szempontjából.

Az már az eddigiekből világosan áll előttünk, hogy Teleki unista felfogása a gazdasági földrajzot az egységes polgári földrajz résztudományaként, közelebb-ről az emberföldrajz részeként fogta fel. Az emberföldrajz másik ága, a lakosság- illetve településföldrajz felé azonban nem állított fel éles határt. A határkérdést elvileg ugyan nem vetette fel, de a gazdaságföldrajzi problémák tárgyalása során jelentős mértékben benyomult az emberföldrajz területére. Maga is foglalkozott településföldrajzzal. A városról írt tanulmánya egyike a legjobb összefoglaló munkáknak. Néhány évvel ezelőtt élénk vita folyt arról, hogy marxista értelmezésben indokolt-e a településföldrajz, illetve a lakosságföldrajz különállósága a gazdasági földrajz mellett, nem része-e a településföldrajz a gazdasági földrajznak. Nos, Telekiben meg volt egy bizonyos hajlamosság az utóbbi mellett való állásfoglalásra s ami még érdekesebb, ebben valószínűleg éppen Schlüternek, a német antropogeográfia egyik legismertebb ideológusának, a településmorphológia legfőbb propagálójának véleményére támaszkodott. Schlüter: „Die Ziele der Geographie des Menschen” c. közismert tanulmányában leszögezi, hogy majdnem minden, amit az ember a föld felszínén alkotott, a települések és

közlekedési útvonalak is nagyobb részt gazdasági célokat szolgálnak. Így a gazdasági földrajz belenyúlik a település- és közlekedési földrajzba.

Ezek után foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy *miként határozza meg a hazai polgári geográfia szemlélet a gazdasági földrajz tárgyát*. A meghatározások sokfélesége már előre sejtetni engedi azt az ideológiai zűrzavart, ami a hazai gazdasági földrajzban uralkodott. Íme: Kerekes Zoltán (a magyar gazdasági földrajznak sajnos fiatalon elhunyt igérete): A gazdasági geográfia az emberi szükségletek kielégítésének lehetőségeivel foglalkozik. Pécsi Albert: A gazdasági földrajz tárgya az ember gazdasági tevékenységeinek térbeli eloszlása. Hézszer Aurél: A gazdasági földrajz úgy tekinti a földet, mint a gazdasági élet színterét, s ezeknek a gazdasági tényeknek geográfiai magyarázatát keresi. Fodor Ferenc: A gazdasági földrajz az a tudomány, amely a gazdasági élet fizikai feltételeinek, a gazdasági javaknak és az azokat termelő és felhasználó embernek a gazdasági tájakban való szimbiózisát tárja fel. Fodornak egy másik, későbbi meghatározása: a gazdasági földrajz egyrészt a földfelszín jelenségeinek az ember gazdasági életére való hatását, másrészt az ember gazdasági életének a természetre, a földfelszínre való visszahatását vizsgálja. Teleki a M. F. T. gazdaságföldrajzi szakülésén a gazdasági jelenségeknek, mint térbeli jelenségeknek a földön való elterjedésének vizsgálatát tűzi ki. (Itt tehát még erőteljesen kiütözik nála az elterjedésnek a Ratzel által képviselt principiuma.) A Közgazdasági Enciklopédiában a következőképpen definiálta a gazdasági földrajzt: a gazdasági földrajz az elméleti és alkalmazott földrajztudománynak az az ága, amely a kutatás és leírás gyűjtőpontjába az ember gazdasági életét állítja. Nem sokat mondó meghatározás, amelynek eszmei érdekessége az, hogy az egységes földrajzi felfogás tükrözik benne, másrészt az, hogy alkalmazott földrajztudományról ír, de hogy ez alkalmazottság miben jut kifejezésre, abban kétségben maradunk.

A definícióknak ez a sokfélesége a burzsoá földrajztudomány eszmei bizonytalanságáról tesz tanúságot s indokolt kétségeket támasztott az akkori természeti földrajz művelői részéről a gazdasági földrajz tudományos jellegét illetően. Ennek ad kifejezést Cholnoky Jenő, amikor a következőképpen fakad ki: kimondhatatlan nehézségekbe ütközik azonban, amint „az ember”-nek a földrajzi képbe való beillesztését kíséreljük meg. Teménytelen kísérlet tölti meg irodalmunkat, de vagy történelmet, vagy demográfiát, vagy etnográfiát, vagy nemzetgazdasági, végül politikai leírást kapunk, csak az igazi emberföldrajz hiányzik.

A polgári gazdasági geográfusok mindeme és más definíciójában az eltérések és a homályos kifejezőmód ellenére is van egy kihámozható alap, ami tudományunk nevében is kifejezésre jut, s ez az, hogy a gazdasági földrajz a gazdasági élettel foglalkozik. A gazdasági életnek, mint általában egész létünknek alapja az anyagi termelés. A gazdasági földrajz tágabb értelmezésben tehát a termeléssel foglalkozik. De magát a termelést, amely mindig társadalmi ter-

melés, sok más tudomány, általános törvényszerűségeiben pedig a politikai gazdaságtan vizsgálja. A gazdasági földrajz a maga részéről a társadalmi termelés földrajzi, területi megoszlásával foglalkozik. Eddig a burzsoá és marxista geográfus véleménye nagyjában és egészében véve megegyezik. A differenciálódás ott kezdődik, hogy a polgári geográfia a termelés területi megoszlása magyarázatában a prioritást a természeti tényezők számára tartja fenn, a marxista gazdasági földrajz pedig a termelőerők és termelési viszonyok egymástól elválaszthatatlan dialektikus egységében, a termelési módban. Az utóbbiak társadalmi tényezők, ezért sorolja a marxista tudományrendszertan a gazdasági földrajzot a társadalomtudományokhoz és alkalmaz társadalomtudományi módszereket. Ezzel szemben a polgári gazdasági földrajz a természeti tényezők számára biztosított prioritás alapján általában természettudományos módszerekkel dolgozik és az egységes földrajztudomány keretében alárendeli magát a természeti földrajznak. Ennek a koncepciónak helytelenségét a marxizmus—leninizmus kétségbevonhatatlanul megállapította. Erről most nem kell beszélnünk, de végső konklúzióként le kell szögeznünk, hogy a polgári gazdaságföldrajz kizárólag csak a természeti vonatkozású jelenségek értelmezésében juthat el objektív megállapításokhoz, törvényszerűségekhez. A maga teljes egészében azonban „képtelen arra, hogy a termelés földrajzi elhelyezkedésének törvényszerűségeit megállapítsa, tehát képtelen arra is, hogy az imperializmust szolgálja, amelynek létét köszönhette” (Markos György).

A probléma, ami már most felvethető s a későbbiekben tárgyalásunk alapja leendő, a következő: *a magyar burzsoá gazdasági geográfusok*, élükön Telekivel milyen álláspontot foglaltak a termelési mód prioritását illetően. Már ismertetett idealista filozófiai felfogásukból sejthető, hogy ez az állásfoglalás negatív jellegű volt. Nem is várható más, hiszen a termelési mód elsődlegességének vallása egyet jelentett volna geográfiai munkásságuknak marxista alapokra való helyezésével. A legtöbb burzsoá gazdasági geográfus — s ez vonatkozik nemcsak a honiakra — egyáltalán nem rendelkezett politikai gazdaságtani ismeretekkel, még polgári vonatkozásban sem, merem állítani, hogy azt sem tudták, mi a termelési mód. Meg kell tehát elégednünk a kérdésnek szerényebb formában való felvetésével: *milyen álláspontot foglaltak el gazdasági geográfusaink a társadalmi tényezők prioritását vagy értékelését illetően.*

A kérdés azonban még ebben a formában is nehezen válaszolható meg, mert burzsoá geográfusaink tudatosan vagy tudat alatt az egyik földrajzi kérdésben az idealista filozófiának hol az egyik, egy újabb kérdésben pedig a másik irányzatának álláspontjára helyezkedtek. A temérdek bizonytalanság és átmenet között való tájékozódás céljából *négy kategóriát* állítottam fel. Az elsőbe tartoznak azok a polgári geográfusok, akik tagadták a társadalmi tényezők bármiféle jelentőségét vagy egyszerűen negligálták a társadalmi tényezőket. A második kategóriába soroltam azokat a geográfusokat, akik ugyan elismerték, rendesen igen vulgáris formában, hogy a termelés földrajzi elhelyez-

kedésében szerepük van a társadalmi tényezőknek, de az elsődlegességet a természeti tényezőknek adják meg. A geográfusok harmadik csoportját az különíti el a megelőzőktől, hogy tagjai a társadalmi tényezőket tudatosan elleplezik, misztifikálják. Végül külön kell választanom az előbbiektől azokat a burzsoá geográfusokat, akik a társadalmi tényezők értékelése során tudatosan a polgári gazdaságtan egyes irányzataira támaszkodtak, ezzel feltételezván a gazdaságtan által megállapított gazdasági törvényszerűségeknek a termelés földrajzi eloszlásában való érvényesülését.

A határok az egyes csoportok között nem élesek, de ez nem is szükséges, hiszen ezeket a csoportokat inkább csak a tárgyalás rendszerességének biztosítására állítottam fel. Ugyanakkor megint az idealizmus és a polgári közgazdaságtan irányzatának különféleségeire kell utalnom, amikor meg kell állapítanom, hogy még ugyanaz a polgári geográfus is, Teleki is, egyes problémák megoldásában hol az egyik, hol a másik kategóriába sorolható.

Az első kategóriát képviselik tehát azok a geográfusok, akik — többnyire az állásfoglalás elhárítására — *lemondanak a társadalmi tényezők tekintetbevételéről*. Ennek oka vagy az állásfoglalás elhárítása, vagy az a nézet, hogy az egész gazdasági földrajz a tudományosságot nem is igénylő támogatás a gazdasági gyakorlat számára, avagy pedig az a nem egészen alaptalan feltevés, hogy a gazdasági földrajz csupán a kapitalizmus ideológiai védelmét szolgálja. Ezek közé tartoznak azok a geográfusok, akik „tisztá geográfiát” követelnek, akik a „piszkos praxistól” a földrajz tudományát meg akarják szabadítani. Nálunk legőszintebben Cholnoky Jenő juttatja ezt a véleményt kifejezésre, amikor a földrajz mai irányzatáról értekezve, a következőképpen fakad ki: „Mikor fog már visszatérni az a boldog idő, amikor a geográfus nem lesz kénytelen politikai és gazdasági szempontból irányítani vizsgálódását, hanem visszatérhet a tudomány tiszta légkörébe, ahol a tudományt magáért a tudományért művelik.” Fodor Ferenc általános gazdaságföldrajzi munkájának bevezetésében szintén hajlandóságot mutat egyes gazdasági kérdéseknek a közgazdaságtanba és az áruismerettanba való áthelyezésére. Hettner és Schlüter sem állnak messze ettől a felfogástól. Itt találkoznak ezek a többnyire a természeti földrajz iskolájából jött geográfusok egyes közgazdászokkal (ezek főként németek) és szociológusokkal (ezek főként angolszászok), akik a gazdasági földrajznak a társadalmi tényezőkkel kapcsolatos kérdéseit a maguk tudománya számára igénylik.

Ebbe a kategóriába sorolhatjuk azokat a gazdasági geográfusokat is, akiknek munkássága csak a *jelenségek térbeli eloszlásának*, vagy legalábbis főként ennek vizsgálatát tartják a gazdasági földrajz feladatául. Nálunk a régebbi gazdaságföldrajzi iskola hívei, pl. Kemény György tartoznak ide, a külföldi geográfusok közül pedig az angol Chisholm, a német Friedrich, a francia Dubois és Kergomard, hogy ennek az irányzatnak legalább a nevesebb képviselőit említsem meg. Elavult, a modern burzsoá szemlélet által is támadott irányzat

ez. Teleki már a földrajzi gondolat történetében is éles hangot üt meg vele szemben. Helyesen mutat arra, hogy az a geográfia, amely csak a hol kérdésre felel és a leírásra szorítkozik, nem nevezhető tudománynak. Az elterjedés regisztrálása lehet az első lépés a kutatásban, amelynek azonban, hogy a tudományosságot joggal vindikálhassa a maga számára, a miért kérdésre is felelnie kell. Helyes az a megállapítása is, hogy az elterjedés nem a földrajz kizárólagos principiuma. Rokon ezzel az irányzattal s gyakran egybeolvad vele az a koncepció, amely a *statisztikai adatok* következtetés nélküli halmozásával kerüli meg a társadalmi tényezők kauzális kifejtését. De ide tartozik az az eljárás, amely merev és mechanisztikus statisztikai képletek, spekulatív kombinációk útján véli a gazdaságföldrajzi kérdéseket a társadalmi tényezők figyelmen kívül hagyásával megoldani. Ilyen irányú kísérletet jelentettek nálunk a Fodor Ferenc által propagált produktivitási arányszámok. A magyar geográfusok többsége, de maguk a statisztikusok sem tulajdonították ezeket másnak, mint számokkal való játszásnak. Teleki szükségesnek tartotta a statisztikai adatokkal való dolgozást, de — ma is helytállóan — hangsúlyozta geográfiai értékelésük helyes szemléletű szükségességét. Itt említem meg a *formalizmus* kérdését. Az emberföldrajzban a német Schlüter volt a propagálója abban a törekvésben, hogy az antropogeográfia számára is megfigyelhető kutatási tárgyat találjon, mint ahogy a morfológiának ilyen tárgyai a felszíni formák.

Nálunk ez a formalizmus, helyesebben morfografizmus nem a gazdasági, hanem az emberföldrajzban jelentkezett Prinz Gyulának a településformákra vonatkozó kutatásával kapcsolatban. Nálunk nem egészen indokoltan, már régebben, de mostanában is súlyos támadásokban részesült ez az irányzat, az idealizmus vádjával illetve. Ez nem egészen helyes, mert a forma a tartalom mellett, vele egységet alkotva, a marxista dialektika kategóriáihoz tartozik. A formát mindig megfelelő tartalom tölti ki, a tartalom az elsődleges, a fejlődésben a formát megelőzi, de a forma jelenti az empirikusan megfogható dolgot. A geográfia nyelvére lefordítva: A települések tartalmát, funkcióját a termelőerők teremtik meg, ez a tartalom formájában a településformákban, az utcahálózat formájában érzékelhetően jelentkezik. Ezért a településformák empirikus megállapítása, felvázolása igen is lehet a településföldrajzi kutatások első állomása. Ez önmagában is érték a geográfia számára, még ha nem is követi a településformákat létrehozó tényezők racionális kifejtése. Teljes értékűvé azonban csak ebben az esetben lesz a kutatás.

A második kategóriát töltik ki azok a koncepciók, amelyek általában elismerik, helyesebben tudomásul veszik azt, hogy a *geográfiában társadalmi tényezőkkel is számolni kell, de különböző formában fenntartják a természeti tényezők, a földrajzi környezet, illetve milieu prioritását*. Marxista vonatkozásban helytelen állásfoglalás ez, mert a földrajzi környezet ugyan igen lényeges előfeltétele az anyagi termelésnek, egyike a társadalom anyagi létfeltételeinek, de nem meghatározó jellegű.

Ez a felfogás közismerten a francia felvilágosodás szociológiájának földrajzi irányzatából indult ki. Ez az annak idején haladó szellemű társadalomszemlélet Ratzel emberföldrajzi iskolájában a *földrajzi determinizmus* szemléletében jelent meg. Még ma is jelentkezik, ha ugyan a társadalmi tényezőket egyáltalán tekintetbe veszi, minden burzsoá geográfus munkásságában. Az idealista szellemű geográfia legjellemzőbb vonása. Végso, legreakciósabb kifejlődésében alapja a fasizmus és kozmopolitizmus szolgálatában álló geopolitikának.

Teleki ugyan felismerte azt, hogy a földrajzi környezet társadalomtörténeti kategória, ha ezt nem is így formulázza meg. Felismeri, hogy a helyzeti energia a termelőerők, a társadalom fejlettségének függvénye. Tény az is, hogy a hazai geográfusok közül ő értékeli viszonylag a legnagyobb mértékben a társadalmi tényezőket, munkáiban mindig ad társadalmi okadatolást. Bizonyos azonban az is, hogy őt sem lehet a földrajzi determinizmus vádja alól felmenteni. Determinizmusa, ha szabad mondanom, nem olyan nyersen nyilvánult meg, mint a természeti földrajzos Cholnokyé, aki pl. Anglia világhatalmát és gyarmatbirodalmát arra vezeti vissza, hogy „Británia partjain igen magas az árapály” s aki „a földrajzi tényezők kérlelhetetlen irányítását” véli felismerni a történelmi események folyamán. „Az ember történetét a Földön — úgymond — geográfiai tényezők irányítják ... Nem történelmi materializmus ez.” Valóban nem az! Teleki determinista felfogása számtalan helyen nyilvánul meg, filozófiaiilag a leghatározottabban jelentkezik abban a tanulmányában, amelyet a Közgazdasági Enciklopédiában írt a gazdasági földrajz címszó alatt. Ennek a kis írásnak a súlyát megnöveli az a körülmény, hogy benne éppen a legjelentősebb elvi állásfoglalásokat kell a tanulmány jellegének megfelelően félreérthetetlenül megformulázni. Teleki itt a következőket írja: „A szárazföld nagy kamráinak jellegét a klíma adja meg. Mint klímaegységek növényzeti, termelési és azonos emberi életmódok, társadalmi és politikai formák, gondolkodásmódok és filozófiák egységei. ... A földrajz ma már legelőrehaladottabb kiképzésében nem materialista”. Mi más ez, mint nyílt félreérthetetlen kiállítás az idealista szemléletű földrajz mellett!

Hiba volna azonban Telekinek ezt a determinista állásfoglalását azonosítani a *vulgáris geográfizmussal*, amelynek filozófiai alapja a XIX. század második felében kialakult vulgáris materializmus, s amely dialektikus materializmustól idegen idealista társadalomszemléletet képvisel. Ez a szemlélet a természeti törvényeket azonosítja a társadalmi törvényekkel és minden társadalmi jelenséget közvetlenül a természeti viszonyok behatásával magyaráz. Demangeonnal együtt, de valószínűleg tőle függetlenül Teleki figyelmeztet arra, hogy számos geográfiai megnyilvánulásban a természeti tényezők csak közvetve befolyásolnak. Konkrétan: az éghajlati viszonyok kialakítják valamilyen táj mezőgazdasági termelését, de a mezőgazdasági települések kialakulását már a termelés irányítja. A mezőgazdasági településekben tehát az éghajlati viszonyok nem közvetlenül,

hanem a termelésen keresztül, közvetve hatnak. Geográfiai vulgarizmusra vezet az a törekvés is, amire Mendöl utal, ha a geográfus a földrajzi milieunek csak azokat a hatásait emeli ki, amelyek valóban érvényesülnek. A geográfiai vulgarizmusnak egyik megnyilvánulása az az irányzat, amely a kapcsolatot a természet és az „ember” között kétoldali viszonyban tanulmányozza. Ez is hamis, helytelen koncepció több okból, amint arra Mendöl és Markos rámutattak. Csak azokat a földrajzi jelenségeket vizsgálja, ahol ez a kölcsönös kapcsolat valóban és közvetlenül áll fenn, tehát hiányos földrajzi koncepció. Helytelen idealista felfogást tükröz, mert vizsgálódásait kizárólag a kapcsolatokra korlátozza s a kapcsolatot elszakítja attól, ami kapcsolódik. De helytelen azért is, mert az embert — mint tényezőt — társadalmától kiszakítja.

A termelés és általában a gazdasági élet földrajzilag számbajövő jelenségeinek tudományos tanulmányozása és maga a társadalmi gyakorlat egyre kétségtelenebbé tette és teszi azt, hogy a termelés területi megoszlása nem igazolható a természeti tényezők prioritásán és a társadalmi tényezők lebecsülésén alapuló földrajzi determinizmussal. Ezt azonban csak részlegesen is elismerni egyet jelentene a burzsoá gazdasági földrajz számára a földrajz unista koncepciójának feladásával, a természettudományos módszerek elhagyásával, az idealizmus eszméjének megtagadásával, az osztálytudományi jellegről, a kapitalizmus védelméről, ellentétei elkendőzéséről való lemondással, vagyis le kellene mondania mindarról, ami őt burzsoá tudománnyá teszi. Ilyen tudományos „öngyilkosságra” az imperializmus körülményei között a burzsoá geográfia nem vállalkozhat. A kivezető utat a *burzsoá geográfia* abban véli megtalálni, hogy — ahol csak lehet — *elleplezi, misztifikálja a társadalmi tényezők hatását vagy pedig ezt a hatást más, nem társadalmi, hanem többnyire természeti jellegű tényezők hatásaként igyekszik feltüntetni.*

E kísérleteknek száma légiónyi. Csak azokat analizáljuk, amelyek a hazai földrajztudományos életben, elsősorban Telekinek a munkásságában jelentkeztek. A legrégebbi módszer, amelynek tudományos kiépítése Ratzel nevéhez fűződik, az *emberi társadalomnak az emberrel való helyettesítése*. A földrajz színpadán a társadalom helyett a társadalomtól elvonatkoztatott, termelési viszonyaiból kiemelt, misztifikált ember jelenik meg antropogeográfiai vonatkozásban, gazdaságföldrajzi vonatkozásban pedig főként Sapper óta, a *gazdálkodó ember*. Nálunk különösen Fodor Ferencnél találkozunk a társadalomnak a gazdálkodó ember eszményesített fogalmával való helyettesítésével.

Telekit ez a felfogás nem elégítette ki. Érezte, hogy az embernek, mint ilyennek, geográfiai faktorként való beállítására túlságos szimplifikálása a problémának. Megállapította, hogy az anthropogeográfusoknak, főleg Ratzel némely követőjének hibája az általánosítás. Az ember helyébe valami mást kellett állítania. Ez a más pedig az ember mint *biológiai egyed*, illetve az embernek biológiai csoportosulása, a *faj* volt. Ezzel eljutottunk a burzsoá geográfiának egyik jellemző irányzatához, a *földrajzi biológizmushoz*.

Aligha tagadható, még a marxista materializmus sem tagadja a természet erőinek fiziológiai, sőt pszichológiai hatását az egyesre, vagy akár a nagyobb közösségekre. Ez az ember és a természet közötti viszonynak a dialektikus materializmustól távolálló, tőle idegen beállítása volna. Ez a természet által való befolyásoltság akár fiziológiailag, akár pszichológiailag sokszor nem is közvetlenül, hanem közvetve — a vallási vagy népszokásokon vagy tradíción át — lokálisan még a gazdasági életben is jelentkezik. A burzsoá felfogást azonban éppen az jellemzi, hogy a különlegest általánossá, az esetlegességet törvényszerűvé emeli s ugyanakkor jelentőségét óriási mértékben felnagyítja. A pszichológiai, de főként a fiziológiai tényezők jelentőségének ez az eltorzítása a burzsoá földrajztudomány részéről határozott ideológiai célzattal történik, nevezetesen azzal a célzattal, hogy a tőkés társadalmi rendszert igazolja, a dolgozóknak a kapitalista rendszer ellentmondásaiból származó elnyomorodását a biológia objektív törvényein keresztül a természet megmáshíthatatlan rendjeként tüntesse fel.

A földrajzi biológizmus melletti elszegődés Telekinél is határozottan jelentkezik, késői munkásságában politikai tendenciát is nyerve, s a következő tételben nyer meghatározást: „Az élőlény a maga tömegével geográfiai faktor. Nem mint halandó egyed, hanem mint az életet megőrző életegység, mint faj érvényesül a földfelszín életében, a tájban.” Megjegyzi, hogy a fajt nem biológiailag értelmezi, hanem mint életegységet, de ez még így is biológizmus. Ezt igazolja az, hogy Teleki biológiai causalitás érvényesülését állapítja meg s a mai Európáról szóló tanulmányában határozottan leszögezi, hogy az, mint életközösség hosszú évszázadokon át együtt fejlődött, számos generációk öröklött és szerzett tulajdonságainak biogenetikai eredménye. Teleki biológizmusa kifejezést nyer külsőleg abban is, hogy biológiai fogalmakat használ földrajzi értelemben. Gyakran használt kifejezésmódja a szimbiózis, a biológiának a szerves lények együttélésére alkalmazott kifejezése, amelyet átvisz a földrajzra azzal, hogy a tájban a tájalkotó tényezők között szimbiózist, szimbiótikus együttélést állapít meg. Mellékesen megjegyezve nem is egészen szerencsés fogalomátvitel is, mert a biológiai tartalom olyat fejez ki, ami nem földrajzi megnyilvánulás. Nem egyszerűen együttélés ez a biológia szerint, hanem olyan, amely nyilvánvalóan csak szerves lények között áll fenn, a táj alkotó elemei között pedig jócskán vannak szervetlenek s nem is ezek a legkevésbé jelentősek. Emellett a biológiai együttélésben az együttélők egyes funkcióit kölcsönösen ellátják egymás előnyére. Ilyesmiről pedig a tájtényezők között nem lehet szó. *Lenin* találóan állapítja meg a Materializmus és empiriokriticizmusban, hogy biológiai fogalmaknak a társadalomtudományok területére való átesempészése „üres frázis”. Maga az a körülmény, hogy Teleki a földrajzot a földfelszín fiziológiájának tartja, saját maga szerint nem jelent biológizmust, mert életen nem ezt érti, amit a biológia, „hanem keletkezést, létet, fejlődést és pusztulást a legtágabb értelemben”. A földrajz eme felfogásának teljes eltorzulása jelentkezik Fodor Ferencnél, aki egyes munkáit, mint pl. a Jászságról szólót már saját

maga sem nevezi földrajznak, hanem életrajznak. Ezek az életrajzok tartalmilag visszafejlődést jelentenek az államismék felé, ha azoknál összehasonlíthatatlanul magasabb tudományos színvonalon is állnak. De kétségtelen, hogy ezekben az életrajzokban a történelem, a néprajz javára a földrajzi elem háttérbe szorul.

Teleki földrajzi biológizmusának filozófiai alapja a pozitivista H. Spencernek *organista társadalomelmélete*, amely az állati szervezet biológiai törvényeinek az emberi társadalomra való átvitelében áll, s eszmei célja, éppúgy mint a földrajzi biológizmusnak a kapitalista viszonyok természetes rendjének igazolása.

A burzsoá gazdasági földrajzban gyakori jelenség a *társadalmi tényezők naiv, tudománytalan felfogása és misztifikálása*. Az elsővel főként a magyar ember- és gazdasági földrajz régebbi művelőinél találkozunk, főként Czirbusz Gézánál, de sűrűn felbukkan Cholnoky Jenőnél, sőt — bár nagyon szórványosan — Telekinél is. Az eredeti tőkefelhalmozást Angliában a következőképpen ismerteti: „Minél nagyobb nyájakban tenyésztik a juhokat, annál jövedelmezőbb. Megindult a nagybirtok kialakulása Angliában s a parasztbirtok felvásárlása.” Ez bizony naiv és idillikus kép a kapitalizmus társadalmi feltételeinek véres harcokban és szörnyű kegyetlenségekkel kísért megteremtéséről; a parasztságnak a termelési eszközöktől való megfosztásáról és bérmunkási sorba való süllyesztéséről. Hasonló idillikus naivitás annak feltételezése, hogy a brit kormányhatalomnak a hindu-mohamedán ellentét aggodalmakat is okozott, hiszen ennek az ellentétnek állandóan felszínén tartása, sőt szítása az angolok indiai gyarmati politikájának alapja volt. Ugyanilyen naiv elleplező beállítás az amerikai prérók hatalmas arányú talajromlását (talajerózióját) a „kultúrember” kapzsiságának tulajdonítani.

A társadalmi tényezők misztifikálásának egyik leggyakoribb, nálunk is elterjedt módszere a társadalom gazdasági rendjének az életforma mögé való elbújtatása, amely misztikus lelkületet, életfelfogást visz be a társadalmi tényezők értékelésébe. A termelésnek csak a technikai oldalát vizsgálja, a társadalomnak a természettel való viszonyát, míg a termelés másik oldalát, az osztálytársadalomnak a kizsákmányoló jellegét a lelkeséggel és hasonló dolgokkal helyettesíti.

Ehhez hasonló jelenség, amely ezt a lelkeséget még a termelésnek technikai oldalára is átterjeszti, a *természeti tényezők antropomorf beállítása*, vagyis a természeti tényezőknek emberi szándékkal és akarattal való felruházása — az imperializmus gyarmati rendszerének védelmében. Ez a törekvés leplezetlenül mutatkozik meg Telekinek „Időszerű kérdések a politikai földrajz megvilágításában” c. tanulmányában, amelyben a következőket írja: „Geográfiai szemmel nézve az imperializmus... egy népnek és a tájnak, amelyben ez a nép mint emberi faktor már magasabb dominantiára jutott — tehát egy művelt nemzetnek és egy magas berendezkedésű tájnak, államnak dominantiára való törekvése más tájak, azok természeti kincsei és azok népei felett. Ez a dominantiára való

törekvés . . . életassimiláció.” Eltekintve attól, hogy ez a meghatározás a nemzetet, a népet azonosítja az imperializmus társadalmának uralkodó osztályával és végső konklúziója földrajzi biológizmusban oldódik fel, világosan kitűnik a tájnak antropomorf felfogása. Nem a monopoltőkés körök, hanem a „magas berendezkedésű” tájak gyarmatosítanak!

Ugyanilyen antropomorf tartalma van a burzsoá geográfiában gyakran használt *tájelőny* fogalomnak is. Ez sem más, mint a fejletlen és gyarmati országok függőségének eszmei elhomályosítása.

A társadalmi tényezők, különösen a termelési viszonyok misztifikálásának egy másik módja az *ethnikum*nak és a „gazdasági pszichológiának” előtérbe helyezése. Az ethnikum teljes figyelmen kívül hagyása hiba volna, de éppen olyan hiba a túlértékelése is. Már Prinz is megállapítja, hogy a faluakat mennyire kevésbé simul a néphatárokhoz, amivel élesen szembekerül a Györffy Istvánék által képviselt, az ethnikumon alapuló településföldrajzi felfogással. Rokon jelenség a burzsoá gazdasági földrajzban a pszichológiai tényezőknek erőteljes hangsúlyozása a termelési viszonyok háttérbe szorítására és helyettesítésére. A geográfusok között a német Rühl volt ennek a geográfiai pszichologizmusnak művelője, aki több tanulmányban foglalkozott a különböző népek gazdasági pszichológiai alkatának kialakulásával. A földrajzi pszichologizmushoz a társadalomfilozófiai alapot Max Weber szolgáltatta, de a katedraszocialisták közül Werner Sombart is hajlott e felfogás felé. Weber a kapitalizmus szellemtörténeti gyökereit a puritanizmusban vélte megtalálni. Teleki a holland kapitalizmus kifejlődésének vázolásában teret ad Weber nézeteinek, bár bizonyos óvatosságra int velük szemben.

A burzsoá geográfia a társadalmi mozgatóerők helyett szívesen hivatkozik a *technikára*, a *technikai civilizációra* s termelőmód helyett erre vezeti vissza a gazdasági élet területi, földrajzi alakulását. A tőkés gyarmatosítást civilizatorikus tevékenységként fogja fel. Ebbe a hibába Teleki is beleesik. A gazdasági élet földrajzi alapjaiban a következőket írja: „A technikai kultúra magas fokára jutott európaiak expanziója a gőzgép és a villanyerő korszakában területileg erősen kiterjesztette különösen az idegen continensek partvidékei és könnyen hozzáférhető hinterlandjai területén a technikai kultúra részére felhasználható anyagok körét.” A mezőgazdasági termelés földrajzi vizsgálatában a svéd származású amerikai gazdasági geográfus, Jonasson és Baker agrogeográfus nyomán előszeretettel fordult az *üzemtechnikai viszonyok* felé. Ez önmagában nem nevezhető helytelennek, de objektív eredményekre csak akkor vezethet, ha a mezőgazdaság tulajdonviszonyaival hozzuk kapcsolatba, annál is inkább, mert többnyire ezek állnak a mezőgazdasági technika háttérében. Teleki ismerte A. Webernek telephelyelméletét, iparföldrajzi tanulmányaiban azonban csak óvatosan alkalmazta, történelmi koncepciója nehezen is volt összeköthető Weber matematikai formuláival.

Amint láttuk, a magyar gazdasági földrajz, az élen Telekivel, nem volt

mentes olyan kísérletektől és törekvésektől, amelyek arra irányultak, hogy a termelés földrajzi megoszlásának döntően társadalmi tényezőit, a termelőmódot s ezen belül különösen a termelési viszonyokat misztifikálják, más tényezőkkel helyettesítsék. Helytelen volna azonban Teleki földrajzi munkásságát eszmei vonatkozásban teljes egészében negatíven értékelni. Ne felejtszünk meg osztályhelyzetéről, arról, hogy tudományos tevékenységének fő időszaka az imperializmus fasiszta irányzatának korszaka volt, ami egyben együttjárt a tudományban reakciós és idealista szemléletek felelevenítésével és elburjánzásával. Ilyen körülmények között szinte csodálatraméltó, hogy Teleki munkáiban az idealista eltévelygések mellett számos pozitíven értékelhető megnyilvánulás, eredmény lelhető fel. Ő volt az első a magyar geográfusok között, aki a társadalmi fejlődés gondolatát — ha nem is mindig helyesen vázolván — bevitte a magyar geográfiába. Teleki mert a geográfiában a monopóliumok gazdaságföldrajzi jelentőségéről beszélni és írni. Amerikáról írt könyvében, Svájcekról szóló pompás kis tanulmányában sok helyütt jól exponálta a társadalmi tényezők jelentőségét. Mire vezethető ez vissza? Arra, hogy Teleki a nemzetközi viszonylatban is igen kis számot képviselő ama geográfusokhoz tartozott, akik tudományos színvonalon foglalkoztak közgazdaságtani kérdésekkel és közgazdaságtudományi módszereket is bevitték a geográfiai praxisba. De az is bizonyos, hogy Teleki a közgazdasági s általában a társadalmi kérdéseknek nem tulajdonított akkora jelentőséget, hogy a gazdasági földrajz társadalomtudományi jellegének gondolata egyáltalán felmerült volna benne.

Földrajzi munkásságában a polgári közgazdaságtan irányzatai közül, a polgári *katedra-szocialisták* reformista irányzata állt hozzá viszonylag a legközelebb. Nagyra becsülte Werner Sombartot, akit némelyek a katedra-szocialista, mások pedig a Max Weber-iskolához sorolnak. Kimutathatóan legmélyebb hatást azonban a politikai gazdaságtan szociológiai irányzatai s közülük különösen Herbert Spencernek iskolája gyakorolt rá. Mellékesen meg kell említenem, hogy ennek a spenceri szociológiának nemcsak semmi köze nincs a szocializmushoz, hanem annak esküdt ellensége s a társadalmi fejlődés legmagasabb fokát a kapitalizmusban látja. Ez a szocializmusellenes felfogás pompásan megfelelt Teleki politikai állásfoglalásának. Ami pedig Teleki és Spencer szoros tudományos kapcsolatát illeti, ennek eszmei alapja az, hogy Spencer szociológiája a biológizmusra épült fel s ez a geográfiai biológizmus formájában — amint ezt előzőleg már részletesen kifejtettük — Telekitől sem állott távol. Spencer organikus társadalomelmélete volt a tudományos forrása Kjellén organikus államelméletének, amelyre a német geopolitika felépült s amely Teleki politikai földrajzi felfogásában is helyet kapott.

Kádár László véleménye szerint Teleki „életének talán legnagyobb tudományos alkotása” a *mérsékelt égövek mezőgazdasági intenzifikálódását tárgyaló térképes mű.* Ez a munka Thünen német közgazdásznak az „Isolierte Staat” című munkájában lefektetett teóriájának a geográfiai elemzése. Tudomásom

szerint mindmáig az első és egyetlen nagyhobbszabású kísérlet a burzsoá földrajztudomány részéről arra nézve, hogy egy közgazdasági teóriát gazdaságföldrajzilag értelmezzen, illetve értékesítsen a termelés földrajzi megoszlásának vizsgálatában, ami Telekinek kétségbevonhatatlan érdeme.

A Thünen-féle elv azon alapszik, hogy a mezőgazdasági rendszerek a piacot képviselő centrum körül koncentrikus övekben helyezkednek el olyanformán, hogy a centrális piactól kifelé haladva mind külterjesebbé válik a gazdálkodás. Így alakulnak ki Thünen eredeti sémája szerint belülről kifelé tartva a piac és a szabad gazdálkodás centruma körül az erdőművelés, a földművelés, majd az állattenyésztés különböző belterjességű övei, amelyek legkülső keretét a vadászat alkotja. Ezt a sémát a korszerű gazdasági formák bevonásával jelentősen módosítottuk, de a Thünen-féle elvnek teljes fenntartásával.

Munkánk első része abban állott, hogy autopszia, irodalom, statisztikai és térképészeti anyag és a mezőgazdaság belterjességének egyes fokozataira jellemző indikátornövények (szőlő, cukorrépa, zöldségfélék stb.) alapján feltérképeztük egyes országokra és az egész Földre kiterjedően a mezőgazdasági rendszerek elterjedését — a dolog természetének megfelelően persze csak a mérsékelt övi gazdálkodást véve tekintetbe. A térképezést négy időkeresztmetszetre hajtottuk végre, amelyek kiválasztása — kétségtelenül nem szándékosan — úgy történt, hogy az mai periódizációnknak is megfelel. Az első időszak, a múlt század ötvenes éveit, a klasszikus kapitalizmus fénykorát képviseli. A második időszak, az 1880—1890 közé eső esztendő, a kapitalizmus imperialista szakaszának kibontakozásával esik egybe. A harmadik az első világháború előtti periódus (1910—1913) az egész Földet felölelő tőkés világ gazdaság korszakának felel meg. A negyedik, a második világháború utáni 20—30-as esztendőket felölelő időszak már a kapitalizmus általános válságának időszakával esik egybe. A munkának első szakasza, a négy időkeresztmetszet állapotainak feltérképezése megtörtént. A Thünen-elméletnek a térképezés alapján való földrajzi értékelése azonban csak a globális összefoglalásig jutott el. A harmincas évek gazdasági válságából és a háborús készülődésből kifolyóan a nagyszámú térkép miatt igen költségesnek ígérkező munka kiadására nem kerülhetett sor. Egyes térképeit azonban magyar és külföldi munkák felhasználták és Teleki több tanulmányában az elmélet földrajzi elemzését — hacsak globális vonatkozásban is — elvégezte. Mégis már ez az értékelés is néhány érdekes eredményt hozott. A legfontosabb az, hogy a Thünen-féle principium globálisan csak a múlt század 80-as, 90-es éveiben jut kibontakozásra. A XX. században már megindul a rendszer felbomlása, a decentralizációs folyamat. A Thünen-féle elv tehát az egész világra nézve nem általános törvényszerűséget fejez ki, csak egy bizonyos időszakban érvényesült, vagy legalább is látszott érvényesülni a térképezésből ítélve.

Gazdaságföldrajzilag: a Thünen-féle elv az egész Földre vonatkozóan munkahipotézisül nem használható fel. Miért? Erre elfogadható magyarázatot adni akkoriban nem tudtunk, mint ahogy nem tudtuk megmagyarázni azt sem,

hogy miért helyezkednek el a világgazdasági centrum körül kisebb belterjességű gazdasági rendszerek, olyanok, amelyeknek a Thünen-féle principium alapján a perifériákon kellene elhelyezkedniök.

Mi ennek a magyarázata? Kétségtelen — ezt már a polgári közgazdászok is megállapították —, hogy Thünen elmélete absztrakt, deduktív úton létrejött hipotézis, amely a természeti viszonyok variáltságát nem vette figyelembe, bár éppen úgy elhanyagolta a mezőgazdaságnak az iparral való kapcsolatait és a társadalmi viszonyok különbözőségét is. Még nagyobb hiba volt az, hogy a polgári közgazdászok a Thünen-elvet a fiziokratáktól áthozott és Ricardo által kiépített, „csökkenő földhozadék” címen ismeretes áltudományos „törvény”-nyel hozták kapcsolatba.

A mezőgazdasági rendszerek intenzitás szerinti elhelyezkedése a világ tőkés szektorában csak a földtulajdon monopóliumán alapuló földjáradéknak, mint a tőkés mezőgazdaságban jelentkező extraprofitnak alapján-értelmezhető helyesen, a valóságnak megfelelően. Ez adja meg a magyarázatát annak, hogy a Thünen-féle elv globális „érvényessége” miért korlátozódott a 80—90-es évekre. Azért, mert ebben az időszakban a kialakuló világgazdaság mérsékeltövi perifériáin (USA, Argentina, cári Oroszország volgántúli része, Ausztrália stb.) szabad föld még volt bőségben, úgyhogy ezeken a területeken a mezőgazdaság tőkés fejlődése az I. számú különбөzeti földjáradék érvényesülésének eredményeként nem a mezőgazdaság belterjessé válásával, hanem a külterjes mezőgazdaság területének a kibővítése útján történt. A II. sz. földjáradék kialakulása pedig arra ad magyarázatot, hogy miért alakultak ki alacsony intenzitású mezőgazdasági rendszerek a tőkés világgazdaság centruma körül, pl. Angliában — a Thünen-féle elvvel ellentétben. Fejlett tőkés mezőgazdaság esetén ugyanis a mezőgazdasági munka termelékenysége a II. sz. különбөzeti földjáradék alapján alakul. Eszerint a legjobb, természetből fogva legtermékenyebb földek hálálják meg leginkább a pótlólagos tőkebefektetéseket és magas különбөzeti földjáradékot hoznak létre. A földrajz nyelvére lefordítva : ezért tömörült a belterjes földművelés Angliában — különösen a gabonavám eltörlése után — a termékeny agyagos-márgás, glaciális eredetű agyaggal borított tájakra és a völgyek alluviumaira. Ugyanakkor a kevésbé termékeny talajt adó mészkő- és homokkővidékek egykor belterjes művelésű gabonaföldjein külterjes legelőgazdálkodás alakult ki.

A Thünen-féle elv geográfiai alkalmazásának ez a kissé hosszadalmasabb fejtegetése példát mutat arra nézve, hogy a termelés földrajzi elhelyezkedésének vizsgálatában milyen helytelen következtetésekre vezethet egyes polgári politikai gazdaságtani tételek kritika nélküli felhasználása. Egyben példa arra, hogy helyes gazdaságföldrajzi törvényszerűségeket csak a marxista politikai gazdaságtan objektív törvényszerűségei alapján állapíthatunk meg.

A társadalmi, közgazdasági tényezők burzsoá szemléletű földrajzi értékelése helytelen megállapításokra vezetett Telekinél más földrajzi problémákkal kapcsolatban is. Ezeknek a hibáknak alapvető forrása az, hogy Teleki nem ismerte

fel azt, hogy az imperializmus monopolkapitalizmus. Egy további, ezzel összefüggő hibaforrás volt Teleki részéről az, hogy nem ismerte fel, vagy nem ismerte el a tőkés rendszer ellentmondásainak gazdaságföldrajzi jelentőségét a termelés földrajzi megoszlásában. Ennek következtében, hogy csak a legjelentősebb fogyatékoságokra mutassak rá, nem látta azt, hogy monopolkapitalista viszonyok teremtik meg a termelés földrajzi elhelyezkedésének torz voltát világviszonylatban is, országokon belül is : az ipari termelőerőknek egyes vidékekre, illetve országokra való koncentrálódását. Nem jött rá arra, hogy a tőkés mezőgazdaság együttjár a föld termelőerejének kirablásával, pusztulásával. Nem fogta fel közgazdaságilag helyesen a gyarmati és függő országokba irányuló tőkekivitelt. Mindazoknak és sok másnak a burzsoá közgazdaságtan és szociológia alapján való szemlélete okozta azt, hogy sok helyütt helytelen gazdaságföldrajzi következtetésekre jutott.

Teleki Pál tudományos munkásságának viszonylag nem jelentős része az, amit *politikai földrajz* néven szoktak említeni. Teleki nem írt összefoglaló, rendszerben kiépített gazdaságföldrajzi tankönyvet vagy kézikönyvet sem. „A gazdasági élet földrajzi alapjai” c. munkája mindamelllett a gazdasági földrajznak úgyszólván valamennyi problémáját elvileg és gyakorlatilag széles körben tárgyalja, úgyhogy mégis — mondjuk — szemelvényes tankönyvnek tekinthető. Politikai földrajzról még ehhez hasonlót sem írt. Politikai földrajzi munkássága mégsem hagyható figyelmen kívül, azért, mert az egyetemen rendszeresen tartott politikai földrajzi főkéllégiumot, később tanszéket is létesített a politikai földrajz számára, amelyet tanítványával, Rónai Andrással töltetett be, legfőképpen pedig azért nem, mert politikai földrajzi munkássága akarva, nem akarva átszűszott a geopolitika terére.

Nem lehet jelen előadás célja, hogy a politikai földrajz kialakulását, célkitűzéseit vázolja. Annyit azonban szükségesnek tartok leszögezni, hogy a burzsoá földrajzszemlélet szerint a politikai földrajz az állammal mint olyan organizmussal foglalkozik, amely a legszorosabb kapcsolatban van a földfelszín életével. Megalapítója Ratzel, eszmei alapja a földrajzi determinizmus, mégpedig a legreakciósabb megnyilvánulásban, célja pedig az, hogy az államnak mint a burzsoázia erőszakszervezetének a földrajztudomány részéről ideológiai alátámasztást nyújtson. Sajátos, hogy Hettner, a burzsoá földrajztudomány fő ideológusa meglehetősen elutasító álláspontra helyezkedett a politikai földrajznak a földrajztudományba való elhelyezését illetően s azt inkább egy önálló államtudományba sorolta volna be, mint résztudományt.

Teleki meghatározása szerint „a politikai földrajz az ember politikai szervezeteinek a földfelszín életében való szerepével foglalkozó tudománykör” (Közh. Enciklopédia). Egy másik meghatározás lényegében véve ugyanazt mondja : „a politikai földrajz a politikailag társadalmosodott emberiségnek mind földfelszíni léttenyezőnek élettana” (Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában).

A politikai földrajznak ratzeli koncepciója a maga földrajzi determinizmusával és biologizmusával teljesen hozzásimul Teleki földrajzi szemléletéhez, amelyben — amint láttuk — megtaláljuk ugyanezeket az elemeket. Mint politikust is kielégíti a politikai földrajz célkitűzése, hiszen ez a célkitűzés minden esetben az állam imperialista terjeszkedését és más államok feletti uralmát szolgálja. A természetes határookra vagy a kultúrhatárookra, a természeti tájakra vagy a műtájakra, a természet vagy a társadalom egységére, a népiségre vagy a közös történelmi sorsra, a gazdasági élet azonosságára vagy éppen kiegészülés szempontjából a gazdasági élet heterogén voltára, tehát egymással ellentétes dolgokra hivatkoznak a politikai földrajz művelői — mindig arra, ami az adott célkitűzésnek leginkább megfelel. Telekinél politikai földrajzi munkásságában, revizionista politikai felfogásának megfelelően, a Kárpát-medence természeti, gazdasági és történelmi egységének tudományos igazolása volt a legfontosabb cél.

A tudományosságra való törekvés őszintesége jutott kifejezésre a geopolitikáról alkotott véleményében: „A geopolitika — úgymond — inkább aktuális politikai problémáknak a geográfus szemével való szemlélete” (Közp. Enciklopédia) „... A geopolitika minden földrajzi vonatkozása mellett első-sorban politikai marad, a politikai folyamat, sőt inkább a politikai esemény, vagy eseménysorozat egyik magyarázata. Így a geopolitika többször szolgálja a politikai célkitűzéseket, mint tudományos módon az igazság kezelését” (Időszzerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában). A kiállás bátor voltát mindenestre kissé lerontja az az engedmény, amely a következőkben nyert megformulázást: „A geopolitika az aktualitásokból kiindulva szerencsésen rátereli a politikai földrajzot az általánosításról az egyedülálló helyzetek széleskörű magyarázatára” (Közp. Enciklopédia). Eszerint van tehát egy általános jellegű tudomány, ez a politikai földrajz és van egy speciális jellegű, mondhatnánk alkalmazott tudomány, amely a politikai földrajz általános „törvényszerűségeit” deduktíven alkalmazza konkrét jelenségekre. Teleki ezzel a felfogással sokáig a német geopolitika táborához tartozott. O. Maull mellé sorakozott fel, aki szerint a politikai földrajz elméleti tudomány, a geopolitika pedig alkalmazott földrajz. A geográfus és a geopolitikus eszerint olyan viszonyban vannak egymással, mint a geológus a bányamérnökkel.

*

Az eddigiekben Teleki eszmei állásfoglalását taglaltuk. Láttuk azt, hogy a burzsoá geográfiának nincs egységes eszmei álláspontja, hanem az idealizmus legkülönbözőbb irányzataira támaszkodik. Ez az oka annak, hogy Teleki földrajzi munkásságának marxista értékelése eszmei vonatkozásban igen bonyolult, szerteágazó problémák egész tömegét veti fel.

Jóval könnyebb helyzetben vagyunk, ha Teleki munkásságát módszertani vonatkozásban analizáljuk. Könnyebb pedig a feladatunk azért, mert Teleki munkái módszertanilag sokkal egységesebb felépítésűek s emellett — szemben

eszmei állásfoglalásának sokszor igen bizonytalan voltával — sokkal határozottabbak. Teleki a földrajzi jelenségeket és dolgokat mindig oknyomozóan, egymással való összefüggésükben, keletkezésükben, fejlődésükben és elhalásukban, sohasem általánosítva és sematikusan, hanem sajátos kifejlődésformájukban vizsgálja. Erre az eddigiekben számos példát hoztunk fel.

Ezek a metodológiai elemek és mozzanatok kísértetiesen idézik fel a legtöbb emberben a marxista dialektikát és nagyon sokan Teleki módszerét sommásan dialektikusnak — még hozzá marxista vonatkozásban dialektikusnak vagy óvatosabban megformulázva ösztönösen dialektikusnak tartják. Ez azonban nincs így. Először is Teleki eszmei állásfoglalása általánosságban idealisztikus. Eszme és módszer szorosan egybefonódnak. Idealista eszmei alapra nem lehet materialista dialektikát vagy éppen marxista dialektikát felépíteni. Másodszor pedig Teleki a felsorolt módszertani elemeket általában nem a marxista dialektika szerint értelmezi, pl. a fejlődésben nem az ellentétek harcát és egységét látja, mint mozgató rugót. Harmadszor a marxista dialektika egységet alkot, amelyből nem lehet az egyes elemeket (pl. a mennyiségi változásoknak minőségi változtatásokba való átcsapását) figyelmen kívül hagyni. Végül: a dialektikus materializmusnak a természet fejlődéséről szóló tételei teljes egészükben a társadalmi fejlődésre is vonatkoznak. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a gazdasági földrajz társadalmi vonatkozásait a természettudomány törvényszerűségeivel lehet magyarázni. A gazdaságföldrajzi jelenségeknek biológiai törvényszerűségek alapján való tárgyalása a földrajzi biológizmusnak metafizikus módszere.

Mindamellet — s ezt nagyon nyomatékosan hangsúlyozom — Teleki módszertana összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalú, mint magyar elődeié és mint általában a legtöbb burzsoá gazdaságföldrajzosé. Teleki módszere kétségtelenül a legdialektikusabb a burzsoá geográfusok által alkalmazottak között.

Ami a földrajzban alkalmazott módszereket illeti, Teleki helyesen állapítja meg, hogy a módszer önmagában nem szabhatja meg egy tudomány jellegét, és egyetlen módszer sem lehet valamely tudomány monopóliuma. Helytelen tehát az a megállapítás, amely Richthofent félreértve a földrajztudományt egyszerűen kauzális tudománynak nevezi. A földrajzban más módszerek is érvényesülnek és a kauzalitás nem kizárólagosan földrajztudományi módszer.

Teleki gazdaságföldrajzi módszerének *három alappillére* van: *a kauzalitás, a szintézis* és a fejlődésen alapuló *genetikus* kutatási módszer.

A tudományok legelső kifejlődésükben általában leíró jellegűek. A földrajz esetében sincs másképpen, hiszen tudományunk innen kapta a nevét is: a Föld rajza, vagyis a Föld leírása. Ezért előzte meg az orográfia a morfológiát, a hidrográfia a hidrológiát stb. Úgy is mondhatjuk, hogy a földrajztudomány fejlődésének során elsőnek arra a kérdésre adott választ: hol? A pusztá leírás még nem földrajztudomány, mert általa nem állapíthatók meg törvényszerűségei.

gek, ami minden tudománynak legfőbb célja s ami azt tudománnyá teszi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a földrajztudományok kutatásaikban nélkülözhetik a leírást, mint a kutatómunkának első állomását. Az objektív igazság megismerésének folyamatában ugyanis az első fok az empirikus szemlélet, amelynek eredménye a leírás.

Az objektív igazság megismerésének második fokozata az absztrakt gondolkodás, a racionális megismerés. Ez a logikai mozzanat — amint azt Teleki a földrajzi gondolat történetéről írt munkájában amaga történelmi kifejlődésében vázolta, a miért kérdésre adott válasszal kezdődik. Ez a válasz a *földrajzi jelenségek okozati, kauzális összefüggését* állapítja meg. Teleki különösen hangsúlyozza Richthofen megállapításának helyességét, hogy t. i. a kauzalitás a jelenségek kölcsönhatását kell hogy kifejezze, amit a dialektikus materializmus úgy fejt ki, hogy az ok és okozat kölcsönhatásban vannak egymással. Nem helyes azonban az a következtetése, hogy a történelmi folyamatok egyes eseményeinek megítélésében ezt a kategóriát (már t. i. a kauzalitás kategóriáját) nem használhatják. Innen van Telekiné az a helytelen törekvése, hogy a gazdasági földrajzban a társadalmi jelenségek kauzális magyarázatára is természettudományi kauzalitást használ. Így jutott el a földrajzi biológizmushoz.

A jelenségek kölcsönhatásos összefüggése a dialektika egyik alapvonása. Ez Telekinél a *szintézis* gondolatában jelentkezik. A szintézis módszerének alkalmazása Teleki metodológiájának sarkköve. Egyik bírálójának szellemes megállapítása szerint Telekinél a szintetikusabb kifejezés annyit látszik jelenteni, hogy földrajzibb. A kauzalitás mellett a szintézis az, amit Teleki minden munkájában ragyogóan alkalmaz. Hogy ez a szintézis azután nem vezet mindig helyes megállapításokra, annak oka a Telekinél gyakran megnyilvánuló földrajzi determinizmus. Ez a természet és a társadalom tényezőinek tényleges és helyes kauzális kapcsolását és szintézisét nem engedte meg, amint azt már több ízben és több példán keresztül kifejtettük. Érdekes, hogy Teleki — bár az analízis és szintézis egységét elismerte — az analitikai kutatásokat elhanyagolta. Ő maga analitikus kutatásokat alig végzett. Hajlott a felé az elgondolás felé, hogy az analízist a földrajzzal rokon tudományoknak kell elvégezniök. A földrajz fő metodológiai feladata volna a segéd- illetve rokontudományok analitikus kutatásainak eredményeit szintézisben összefoglalni.

A kauzalitás és szintézis mellett Teleki metodológiájának harmadik pillére a *genetikus kutatási és tárgyalási módszer*. A földrajzi jelenségeket sohasem statikusan, hanem dinamikusan, a fejlődésükben vizsgálta. Ez a módszer teszi Teleki munkáit oly elevenné s ezért van Teleki tanulmányaiban a történelmi alakulásnak, a historicizmusnak oly nagy szerepe. Genetikus módszere mindazonáltal nem nélkülözte a metafizikus elemeket. A fejlődést sokszor a biológia törvényei szerint értelmezte, a társadalmi fejlődés vizsgálata során is. Gyakran pedig a fejlődést, mechanisztikusan fogta fel, ami valószínűleg spenceri hatásra vezethető vissza. Spencer is egyik legfőbb hirdetője volt a metafizikus egyensúly-

elméletnek, amely elmélet tagadta azt, hogy a mozgás forrása a jelenségekben levő ellentétek harca, s a mozgást külső erőkre vezette vissza. Ez földrajzi vonatkozásban arra a hamis feltételezésre vezetett, hogy a társadalmi fejlődés hatóereje a természet és társadalom közötti külső ellentétek. Ebben pedig benne rejlik a természeti tényezők prioritásán alapuló földrajzi determinizmus.

*

Ezekben kíséreltem meg Teleki Pál földrajzi munkásságát eszmei és módszertani vonatkozásban a marxizmus—leninizmus alapján megrajzolni. Legyen szabad értékelésemet — egészen röviden — a következőkben összefoglalnom. Teleki Pál kétségbevonhatatlanul a burzsoá gazdasági földrajznak nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő művelője volt s a hazai tudományos színvonalú gazdaságföldrajznak megalapítója. Idealista, a hazai tőkés-feudális uralkodó osztály politikai érdekeit szolgáló földrajz-ideológiai felfogása ellenére, munkái, különösen „A gazdasági élet földrajzi alapjai” címet viselő munkája, kellő kritikával ma is haszonnal forgathatók. Különösen vonatkozik ez a megállapítás tanulmányainak ama fejezeteire, amelyekben a természeti tényezőknek a természéssel való kapcsolatait tárja fel. Határozott érdeme, hogy elsőnek kísérelte meg a politikai gazdaságtan eredményeinek a gazdaságföldrajzi kutatómunkálatokban való felhasználását. Sokat foglalkozott a földrajz elméleti kérdéseivel, ami kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy munkái nyomán hű képet alkossunk a burzsoá földrajztudomány eszmei és módszertani alakulásáról. Feltétlenül el kell azonban vetnünk ama megállapításait, amelyek a burzsoázia uralmának védelmét és igazolását szolgálták a földrajzi determinizmus és biológizmus mindenféle irányzatának alkalmazásával. El kell ítélnünk földrajzi működésének ama megnyilvánulásait, amelyeket reakciós és revizionista-sovinisza politikai beállítottsága és törekvései sugalltak.

Tudományos munkásságának határozott és legjelentősebb pozitívuma a magasszínvonalú módszer, amelyben igen szerencsésen egyesültek a kauzális, szintetikus és genetikus elemek.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Az előadást követő vitában elsőként Kádár László és Markos György korreferensek szóltak fel.

KÁDÁR LÁSZLÓ

megállapította, hogy bár — általában — 10—15 év még nem nyújt kellő távlatot az ilyen tudományos számvetéshez, a felszabadulás utáni történelmi változások következtében azonban lezárt szakasznak tekinthető az elmúlt korszak. Most a Telekitől származó tudományos örökség értékelő, mérlegelő

számbavétele a feladat s e téren jelentős lépéseket tett előre Koch előadása. Egyetértett azzal, hogy Teleki munkásságának legpozitívabb értéke magas-színvonalú módszere, viszont — az előadó felfogásával szemben — Teleki politikai földrajzi tevékenységét jelentősnek ítéli, éppen tudományos és politikai működésének összefonódottsága miatt. Rámutatott arra is, hogy legfontosabb munkái analitikai kutatásokon alapulnak, bár az analízist nem maga, hanem — irányítása alatt — munkatársai végezték.

Politikai tevékenységének központjában a revízió tudományos szolgálata állott. Világosan látta azonban, hogy a revízió nem lehet végső megoldás, ezért foglalkozott sokat és tüzetesen Magyarország, a Dunamedencék és Európa kérdésével. Kereste a megoldást, ami a revízió teljes vagy akár részleges sikere esetén is lehetővé teszi a megnagyobbodó Magyarország egészséges fejlődését. Sokat foglalkoztatta a szentistváni állameszme kialakulása, Kossuth és Teleki László erről váltott levelei, de a relatív többséget képviselő, központi elhelyezkedésű magyarság abszolút vezetőszerepének tarthatatlanságáról nem volt képes meggyőződni. Terveket készített ugyan autonóm nemzetiségi és vegyes-nyelvű megyék, járások felállításáról, de mint miniszterelnök, semmit sem tudott ezekből megvalósítani, azonban a sovinszta gyűlölködéstől áthatott kisantant-korszakban sem volt idegen tőle a dunai népek szövetségének gondolata.

Bár a társadalmi kérdések iránt élénk érdeklődést tanúsított — Bolgár Eleknek a szociológiai szintézis természetéről 1917-ben írott cikkének méltatása is ezt igazolja — ezenkívül a földrajzi gondolat történetének megírása is széles-körű filozófiai olvasottságot kívánt, mégsem emlékezik meg egyetlen szóval sem Marxról, Engelsről, Leninről. Teleki — individualista létére is — látta és érezte — ennek tudományos munkáiban is helyet adott — a néptömegek és a forradalmak szerepét a társadalom fejlődésében, kortársa volt az Októberi Forradalomnak és mégis ellenforradalmára lett az 1919-es magyar forradalomnak. Osztályhelyzete megakadályozta abban, hogy új utakra térjen. És amikor tanítványainak, az emlékezetes tájkatatóknak munkásságán észrevette a szocializmus előrevetődő árnyékát, visszahőkölt, amint maga mondotta: visszavedlett gróffá. Ezek a korlátok elkerülhetetlenül tragédiához kellett vezessék politikai téren is: a náci imperializmussal szemben, éppen ennek legerősebb ellenfele és későbbi legyőzője, a Szovjetunió felé nem közeledett. Nem állja meg helyét az előadónak az az állítása, hogy Teleki — reakciós politikai beállítottsága révén — elkerülhetetlenül a fasizmus felé sodródott. Teleki kétségbeesett védekezést fejtett ki a hitleri imperializmussal szemben, nemcsak politikusként, hanem mint magánember is. Például a nácik bécsi bevonulása után már nem járult hozzá, hogy egy bécsi kiadó kiadja nagy munkáját, a Thünen-atlaszt, így az soha nem jelent meg.

MARKOS GYÖRGY

előjáróban megállapította, hogy a magyar geográfusok még nem végezték el munkájukat a tudományos örökség számbavétele terén. Ez kétségtelen nehéz feladat, mert a múlt tudományát nemcsak önmagában kell megérteni, hanem szükséges az adott kornak mindenoldalú összefüggéseiben való részletes feltárása, a gazdasági alap és a felépítmény együttes elemzése. Különösen nehéz Telekinek, ennek a sokrétű egyéniségnek ellentmondásos munkásságát mérlegre tenni.

Koch Ferenc előadása úttörő munka, s mint ilyen, hálás és hálátlan egyaránt, az eredmények mellett szükségképpen hiányosságokkal, tévedésekkel

jár. A szerző arra törekedett, hogy a marxista gazdasági földrajz alaptételeiből kiindulva vizsgálja meg Teleki elméleti tételeit, ezek számára azonban e keretek sok esetben nem megfelelőek. Az előadás az elméleti kérdések mellett elhanyagolta a módszer bírálatát, holott az utókor számára ez az értékesebb.

Telekinél az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát az arisztokrata politikus célkitűzéseinek és a geográfus álláspontjának összekapcsolódása jellemzi. A szentistváni Magyarország egységének, régi területének és határainak helyreállítása volt az a cél, melynek szolgálatába állította tudományát. Tudományosan dolgozta ki a Kárpátmedencének mint egységes tájnak jellegét. Szerinte a természet és a társadalom együtteséből álló táj szükségképpen társadalmi, tehát államegység is kell hogy legyen. Így jut el Teleki — a geopolitika tagadásán keresztül — egy látszólag tudományosabban megalapozott elméletig, mely végeredményben maga sem más mint geopolitika. A német geopolitikával csak azért kerül összeütközésbe, mert az keresztezte a magyar geopolitika célkitűzéseit.

Teleki tudományos életművében legfontosabb a módszere. Talán ő az első, aki a természeti földrajzi tényezőket mint a társadalom természeti földrajzi környezetét vizsgálta. Mindig hangsúlyozta a dolgok egyetemes összefüggéseit és kölcsönhatásait. Nem különböztet meg azonban sajátos összefüggéseket, sajátos ellenpárokat, nála minden össze függ mindennel. Ez a nagy összefüggéssorozat végül kaotikus halmazzá válik, melyben nincsenek ellentétek, csupán a nagy egység. Nem látja meg Teleki, hogy az összefüggések nem véletlenek, hanem szükségszerűek és az élet a valóság törvényszerűségeit fejezi ki. Teleki azonban csak elméleti síkon jutott helytelen következtetésekre, konkrét elemzéseiben helyesen látja az összefüggéseket, helyesen vonja le az összefüggések és kölcsönhatások további konzekvenciáit.

A geográfus legfontosabb módszerbeli elvének a genetikus tárgyalást tartja, de képtelen arra, hogy módszerének további konzekvenciáit is levonja. Nála a fejlődés mindig csak mennyiségi halmozódás és egyszerű változás, melyek ugyan szoros ok és okozati kapcsolatban vannak egymással, az ok azonban nála mindig csak ok, s nem válhat okozattá. Nem képes felismerni, hogy a mennyiségi halmozódás után minőségi változás, sőt ugrás jön, nemcsak az élővilágban, nemcsak az élettelen természetben, hanem a társadalomban is, és a társadalom minőségileg magasabbrendű formákat ölthet.

Telekit tudományos munkássága, széles látóköre szükségképpen a dialektika útjára vitte, de ezen az úton nem juthatott messzire. Lehetetlen volt számára az összefüggések konzekvens kifejtése. E zsákutcából a komplex kutatás alkalmazásával kiutat vélt találni.

GUNDA BÉLA

a referátumnak a településekre vonatkozó megállapításait kapcsolatban szólalt fel. Hangsúlyozta, hogy a települések vizsgálatánál a morfológiai szempont mellett feltétlenül figyelembe kell venni a fejlődéstörténeti körülményeket is. Ugyanis a külsőleg hasonló formák — pl. a Rundlingek, illetve a Bánát községei, vagy a székely, illetve franciaországi halmazfalvak — ugyanazon kategóriába kerülnek a morfológiai osztályozás alapján, holott csupán megjelenési formájuk hasonló, fejlődéstörténetük, gazdálkodásuk nyilvánvalóan különböző.

Prinz Gyula települési osztályozása úttörő ugyan, Teleki érdeme viszont, hogy a települési kutatásokban túl tudott tekinteni a településmorfológiai kérdéseken, figyelembe vette a gazdasági tényezőket, a társadalmat, bár nála összefolyik az ember, a társadalom, a faj, a civilizáció, a kultúra fogalma, ezért nincs rendszere sem a települési formákról.

GYENES LAJOS

néhány kiegészítést fűzött az előadáshoz, elsősorban Teleki német-ellenességére világítva rá. Rámutatott a Teleki irányítása alatt működő Táj- és Népkutató Intézet működésének néhány pozitív és negatív eredményére. Az Államtudományi Intézetről szólva megállapította, hogy az helytelen geopolitikai módszerekkel dolgozott s az ott készített Középeurópai Atlasz is — minden értéke mellett — tendenciózus munka.

ENYEDI GYÖRGY

a Thünen-elv Teleki-féle értelmezésével kapcsolatban fejtette ki véleményét, mely szerint Thünen valójában nem az intenzitást vizsgálta a mezőgazdaságban, hanem a járadéköveket. Igazolásul megemlítette a cukorrépatermelés és az erdészet Thünen által megállapított övezeteit, melyeknek elhelyezkedése ellentmond a közöttük fennálló intenzitási különbségnek.

RUISZ REZSÓ

felhívta a figyelmet arra, hogy Teleki városföldrajzi munkássága során a termelés, az árucsereforgalom elsődlegességét hangsúlyozta a természeti elemekkel szemben, a termelőerők földrajzi elhelyezkedését kutatta a városföldrajz módszerével. Mindenkor azt vallotta, hogy a gazdasági és műszaki tudományok együttműködése szükséges s talán éppen a földrajzon keresztül érhető el.

ABELLA MIKLÓS

annak szükségességét hangoztatta, hogy a történészek is hozzájárassanak Teleki szerepének tisztázásához, ez megkönnyítené tudományos működésének értékelését is. Ezután a geographicum-nak Teleki általi értelmezését ismertette, értékelte, majd Telekinek a statisztika és földrajz viszonyáról vallott nézeteire tért át, végül Teleki ismereteket közvetítő tevékenységét méltatta.

WALLNER ERNŐ

hozzászólásában hiányolta a referátumból Teleki műveinek részletes, konkrét elemzését, majd rámutatott arra, hogy — a téves eszmei alapok mellett is — az előző időszakhoz képest fejlődést, haladást jelentett munkássága. Nagy érdeme, hogy elméleti munkák mellett gazdaságföldrajzi táj- és országleírásokat, elemzéseket is adott.

VÁLÓCZI LÁSZLÓ

Teleki személyével, társadalmi helyzetével kapcsolatban tett néhány kiegészítő megjegyzést.

KOCH FERENC válasza a hozzászólásokra :

A felszólalások elhangzása után Koch Ferenc válaszában ismételtén értékelte Teleki ösztönösen dialektikus módszerét s ennek kedvező hatását az utána következő geográfus-generációra. Megindokolta, miért esett választása a Teleki-probléma feldolgozásának általa alkalmazott módjára. Mivel Teleki eszmei állásfoglalása sokkal inkább tarthat számot bírálatra, mint módszer-tana, ezért az előadásban is inkább az eszmei vonatkozású kérdések kerültek előtérbe.

Ezután — a részletkérdésekkel foglalkozó felszólalásokra — az alábbiakban foglalta össze válaszát :

Teleki egész tudományos működését az ellentmondásosság jellemzi, különösen feltűnő az ellentmondás elméleti, illetve regionális földrajzi munkái között. A fejlődést nem mint az ellentétek harcát nézte, hanem a gazdasági fejlődésben valami harmóniára való törekvést igyekezett kimutatni. A termelő-eszközök fejlődésének vizsgálatát tartotta döntőnek, a termelőerőket csak mellékesen kísérte figyelemmel. Művei rendkívül eltérő értékűek : a hasábokon hol a reakciós gondolkodású idealista, hol pedig a határozottan haladó szellemű geográfus szólal meg. Ez a kettősség jellemzi politikai tevékenységét is : szembe-száll ugyan a német geopolitikával, de csak azért, hogy megvalósíthassa a magyar geopolitikai törekvéseket, ugyanakkor ő az, aki még a harmincas években is ápolja a Duna-konföderáció gondolatát. Reakciós felfogása végül is menthetetlenül a fasizmus felé sodorta őt.

Gunda Béla álláspontjával szemben hangsúlyozta az előadó, a formák kutatásának jelentőségét a településföldrajzban, természetesen a funkció vizsgálata mellett.

Enyedi György megjegyzésével kapcsolatban Koch Ferenc annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy Thünen nem ismerte Ricardo járadék-elméletét, ennél fogva az általa kijelölt övek nem jelenthetnek járadéköveket.

BULLA BÉLA elnök

zárszavában megállapította, hogy Koch Ferenc előadása s az azt követő vita az első komoly lépés burzsoa földrajzi tudományunk kritikai értékelése útján, egyúttal pedig a vitatkozási készség és színvonal jelentős fejlődésének bizonyítéka.